

पूर्णप्रज्ञदर्शनम् ।

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्-
भूज्यपादविरचितभाष्यसमेतम् ।

वि, ण, अष्टाध्यायिणा
श्रीजीवानन्द विद्यासागरभट्टाचार्येण
संस्कृतं प्रकाशितम् ।

कलिकातानगर्थ्याम् ।
मस्वतीयन्त्रे मुद्रितम् ।

५ । ५८३ ।

पूर्णप्रज्ञदर्शनम् ।

ओं । अथातो ब्रह्मजिज्ञासा । ओं ॥ १ ॥

नारायणं गुणैः सर्वैरूपैतं दोषवर्जितम् ।

ज्ञेयं गम्यं गुरुं चापि नत्वा सूत्रार्थं उच्यते ।

हापरे सर्वत्र ज्ञान आकुलीभूते तन्निर्णयाय ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिभिरर्थिते भगवान्नारायणः व्यासरूपेणावततार ।
अष्टेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेच्छूनां तद्योयमविजानतां तज्ज्ञापनार्थं वेदमुत्सन्नं व्यञ्जयंश्चतुर्धा व्यभजत्, चतुर्विंशतिधा एकशतधा सहस्रधा द्वादशधा च । एवं तदर्थनिर्णयाय ब्रह्मसूत्राणि चकार । तच्चोक्तं स्कान्दे —

‘नारायणादिनिष्पन्नं ज्ञानं कृतयुगे स्थितम् । किञ्चित्तदन्यथा जातं त्रेतायां हापरे स्थितम् । शीतमस्य ऋषेः शापाज्ज्ञाने त्वज्ञानतां गते । सङ्कीर्ण-बुद्धयो देवा ब्रह्मरुद्रपुरःसराः । शरणं शरणं जग्मुर्नारायणमनामयम् । तैर्विज्ञापितकार्यसु भगवान् पुरुषोत्तमः । अवतीर्णो महावीरो सत्त्ववत्तां पराशरात् । उत्सन्नान् भगवान्

वेदानुष्महार हरिः स्वयम् । चतुर्धा व्यभजतांश्च चतुर्विंश-
 तिधा पुनः । शतधा चैकधा चैव तथैव च सहस्रधा ।
 कृष्णो द्वादशधाचैव पुनस्तस्यार्थवित्तये । चकार
 ब्रह्मसूत्राणि तेषां सूत्रत्वमञ्जसा । अल्पाक्षरमसन्दिग्धं
 सारवद्विश्वतोमुखम् । अस्तीभमनवद्यश्च सूत्रं सूत्रविदो
 विदुः । निर्विशेषितसूत्रत्वं ब्रह्मसूत्रस्य चाप्यतः ।
 यथा व्यासत्वमेकस्य कृष्णस्यान्यविशेषणात् । सवि-
 शेषणसूत्राणि ह्यपराणि विदो विदुः । मुख्यस्य निर्वि-
 शेषेण शब्दोऽन्येषां विशेषतः । इति वेदविदः प्राहुः शब्द-
 तन्त्रार्थवेदिनः । सूत्रेषु येषु सर्वेषु निर्णयः समुदीरितः ।
 शब्दजातस्य सर्वस्य यत्प्रमाणश्च निर्णयः । एवंविधानि
 सूत्राणि कृत्वा व्यासो महायशः । ब्रह्मरुद्रादिदेवेषु मनु-
 ष्षपितृपक्षिषु । ज्ञानं संस्थाप्य भगवान् क्रीडते पुरुषो-
 त्तमः' - इत्यादि ।

‘अथ’-शब्दो मङ्गलार्थोऽधिकारानन्तर्यार्थश्च । ‘अतः’
 शब्दो हेत्वर्थः । उक्तञ्च गारुडे

‘अथातः शब्दपूर्वाणि सूत्राणि निखिलान्यपि ।
 प्रारभन्ते नियत्यैव तत् किमत्र निषामकम् । कथार्थस्तु
 तयोर्विद्वन् ! कथमुत्तमता तयोः । एतदाख्याहि मे
 ब्रह्मन् ! यथा ज्ञास्यामि तत्त्वतः । एवमुक्तो नारदेन ब्रह्मा
 प्रोवाच सत्तमः । आनन्तर्येऽधिकारस्य मङ्गलार्थे तथैव
 च । अथ शब्दस्त्वतः शब्दो हेत्वर्थे समुदीरितः । परस्य
 ब्रह्मणो विष्णोः प्रसादमदिति वा भवेत् । स हि सर्वमनो-
 हृत्तिमिरकः समुदीरितः । सिद्धेशोः परमाद्विष्णोः ‘प्रथम’

ह्यौ विनिःसृतौ । ओङ्कारश्चाथशब्दश्च तस्मात् प्राथमिकौ क्रमात् । तद्वेतुत्वं वदंश्चापि तृतीयोऽत उदाहृतः । अकारः सर्ववागात्मा परब्रह्माभिधायकः । तथा प्राणात्मको ज्ञेयो व्याप्तिस्थितिविधायकः । अतश्च पूर्वमुच्चार्याः सर्व एते सतां मताः । अथातःशब्दयोरेवं वीर्यमाज्ञाय तत्त्वतः । सूत्रेषु तु महाप्राज्ञास्तावेवादौ प्रयुज्यते' - इति । अधिकारश्चीक्तो भार्गवतन्त्रे -

‘मन्दमध्योत्तमत्वेन त्रिविधा ह्यधिकारिणः । तत्र मन्दा मनुष्येषु य उत्तम गुणा मताः । मध्यमास्त्वृषिगन्धर्वा देवास्तत्रोत्तमा मताः । इति जातिक्रतो भेदस्तथाऽन्यो गुणपूर्वकः । भक्तिमान् परमे विष्णो यस्त्वध्ययनपात्ररः । अधमः शमसंयुक्तो मध्यमस्तमुदाहृतः । आब्रह्मस्तन्मपर्यन्तमसारश्चाप्यनित्यकम् । विज्ञाय जातवैराग्या विष्णुपादैकसंश्रयः । स उत्तमोऽधिकारी स्यात् संन्यस्ताखिलकर्म्मवान् ।’ - इति ।

‘अध्ययनमात्रवतो नाविशेषादिति चोपरि’ - ‘शान्तो दान्तोपरतस्तिष्ठुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत्’ - ‘परीक्ष्य लोकान् कर्म्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात्’ - ‘नास्त्यक्ततः कृतेन तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्’ - ‘समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्’ - ‘यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्’ - ‘यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्मा प्रकाशन्ते महात्मनः ।’ - इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । व्याससंहितायाश्च -

‘अन्यजा अपि ये भक्ता नामज्ञानाधिकारिणः ।

स्त्रीशूद्रदिजवभूनां तस्मिन्ज्ञानेऽधिकारिताः । एकदेशे
परोक्ते तु न तु ग्रन्थपुरःसरे । त्रैवर्णिकानां वेदीक्ते सम्य-
ग्भक्तिमतां हरी । आहुरप्युत्तमस्त्रीणामधिकारन्तु वैदिके ।
यथोर्वशी यमी चैव श्रद्धाद्याश्च तथापरा- इति । यतो
नारायणप्रसादमृते न मोक्षः- न च ज्ञानं विनात्यर्थप्र-
सादः- अतो ब्रह्माजिज्ञासा कर्तव्याः ।

‘यवानवसरोऽन्यत्र पदं तत्र प्रतिष्ठितम् । वाक्यञ्चेति
सतां नीतिः सावकाशे न तद्भवेत्’ इति बृहत्संहिताम् ।

‘तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्थाः विद्यते
अयनाय ।’- ‘प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं सा च मम
प्रियः’- ‘यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः’- ‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः
श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः’- इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ।

‘कर्मणा त्वधमः प्रोक्तः प्रसादः श्रवणादिभिः । मध्यमो
ज्ञानसम्पत्त्या प्रसादस्तूत्तमोत्तमः । प्रसादात्त्वधमादिशोः
स्वर्गलोकः प्रकीर्तितः । मध्यमाज्जनलोकादिरूतमस्त्वैव
मुक्तिदः । श्रवणं मननञ्चैव ध्यानं भक्तिस्तथैव च । साधनं
ज्ञानसम्पत्तौ प्रधानं नान्यदिष्यते । न चैतानि विना
कश्चिज्ज्ञानमाप कुतश्चन’ इति नारदीये । ‘ब्रह्म’ शब्दश्च
विष्णावेव -

‘यमन्तःसमुद्रे कवयो वपन्ति तदक्षरे परमे प्रजाः ।
यतः प्रसृताः जगतः प्रसृती प्रसृती येन सर्वान् विससर्ज
भूम्याम्’ इति चोक्ता, - ‘तदेव आं तदु सत्यमद्भुतदेव ब्रह्म
परमं कवीनाम्’ इति श्रुतिः । तन्नो विष्णुरितिवचनाद्विष्णु-
रेव हि तन्नीयते, न चैतरस्य शब्दात् प्राप्तिः ।

‘नामानि विश्वानि न सन्ति लोके वहाविरासीद-
नृतस्य सर्वम् । नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति तं वै विष्णुं
परममुदाहरन्ति’ इति भास्ववेयश्रुतिः ।

‘यो देवानां नामधा एक एव तं संप्रश्रं भुवनानि
यन्तीत्येव शब्दान्नान्वेषां सर्वनामता ।’ ‘अजस्य नाभाव-
ध्येकमर्पितं यस्मिन् विश्वानि भुवनानि तस्युरिति’
विष्णोर्हि लिङ्गम् । न च प्रसिद्धार्थं विनान्योऽर्थो युज्यते
अजस्य नाभाविति ।

‘यस्यानाभेरभूत् श्रुतेः पुष्करं लोकसारम् । तस्मै नमो-
व्यस्तसमस्तविश्वविभूतये जगद्धात्रे विष्णवे लोककर्त्रे’
इति स्तान्दे ।

‘परो दिवा परत्र ना पृथिव्येति’ समाख्या श्रुतौ -
‘यं कामयेतं तमुग्रं ह्वाणोमि’ - ‘तं ब्रह्माणं तमृषिं तं
सुमेधामित्युक्त्वा मम योनिरस्त्यन्तः समुद्रः’ - इत्याह ।
‘उद्यो रुद्रः समुद्रेऽन्तर्नारायणः, प्रसिद्धत्वात् सूचितत्वाच्चा-
स्त्यर्थस्य - नचाविरोधे प्रसिद्धः परित्यज्यते - उक्तन्यायेन च
श्रुतय एतमेव वदन्ति ।’

‘वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा । आदावस्ते
च मध्ये च विष्णुः सर्वत्र गीयते’ - इति श्रीहरिवंशेषु ।

नचेतरग्रन्थैर्विरोधः - ‘एष सोऽहं सृजाम्याश्रयो जनान्
मोहयिष्यति । त्वञ्च रुद्रो महाबाहो ! मोहशास्त्राणि
कारय । अतथ्यानि वितथ्यानि दर्शयस्व महामुज ।।
प्रकाशं कुरु चास्मानमप्रकाशञ्च मा कुरु’ - इति वाराह-
वचनात् ।

श्रीं । जन्माद्यस्य दत्तः इति । श्रीं ॥ २ ॥

शैवे च स्कान्दे । ‘श्वपचादपकृष्टत्वं ब्रह्मेशानादयः
सुराः । तदैवाच्युतयान्त्येव यदैव त्वं पराङ्मुखः’ इति ।

ब्राह्मी च ब्रह्मवैवर्त्ते—‘नाहं न च शिवोऽन्ये च तच्छक्त्यै-
काग्रभागिनः । बालः क्रीडनकैर्यद्वत् क्रीडतेऽस्माभिरच्युत !’
—इति । न च वैष्णवेषु तथा तच्चैष मोहमित्युक्तम् ॥ १ ॥

ब्रह्मणो लक्षणमाह—जन्मेति । सृष्टिस्थिति संहार-
नियमनज्ञानाज्ञानबन्धमोक्षाः यतः । ‘उत्पत्तिस्थिति-
संहारा नियतिज्ञानमाकृतिः । बन्धमोक्षौ च पुरुषाद्यस्मात्
स हरिरेकरादिति’ स्कान्दे । ‘यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति
तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति’—‘य उन्निधात्तु पृथिवीमुतद्या-
मेको दधार भुवनानि विश्वा चतुर्भिः साकं बवतिश्च
वामभिश्चक्रं न वृत्तं व्यतीरवीवियत्यरो मावया तन्नाह्वधाना
न ते महित्वमश्रुवन्ति, न ते विश्णो जायमानो न जातो
देवमहिम्ना परमं तमाय ।’—‘यो नः पिता जनिता यो
विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वेत्यादि च ।’ अनु-
मानतोऽन्ये न कल्पनीयाः ।

‘नावेदविन्मनुते तं वृहन्तं सर्वानुभूतमात्मानं सम्परा ये
श्रीपजिषदं पुरुषम्’—इत्यादिश्रुतिभ्यः, न चानुमानस्य
नियतप्रामाण्यम् ।

‘श्रुतिसाहाय्यरहितमनुमानं न कुत्रचित् । निश्चयात्
साधयेद्दर्थं प्रमाणान्तरमेव च । श्रुतिस्तिसहायं यत्

ओं । शास्त्रयोनित्वात् इति । ओं ॥ ३ ॥

ओं । तत्तु समन्वयात् । ओं ॥ ४ ॥

प्रमाणान्तरमुत्तमम् । प्रमाणपदवीं गच्छन्नात्र कार्या विचारणा । पूर्वोत्तराविरोधेन कोऽत्रार्थोऽभिमतो भवेत् । इत्याद्यमूहनं तर्कः शुष्कतर्कन्तु वर्जयेत्-इत्यादि कीर्त्तिः । शक्यत्वाच्चानुमानानां सर्वत्र अप्रामाण्यम् -

‘सर्वत्र शक्यते कर्तुमागमन्तु विनानुमा । तस्मान्न सा शक्तिमती विनागममुदीक्षितम्’-इति वाराहे । ‘रेतो धातुश्च कलिका धृतधूमादिवासनम् । जातिस्मृतिरय-स्कान्तः सूर्यकान्तोऽम्बुभुक् क्षणम् । प्रेत्य भूताप्ययस्यैव देव-ताभ्युपयाचनम् । मृते कर्म्मनिवृत्तिश्च प्रमाणमिति निश्चयः’ इति मोक्षधर्म्मवचनान्न नास्तिक्यवादो युज्यते - दर्शनाच्च तप आदिफलस्य ॥ २ ॥

‘ऋग्यजुःसामाथर्वाश्च भारतं पञ्चरात्रकम् । ऋग्वेद-रामायणश्चैव शास्त्रमित्यभिधीयते । यच्चानुकूलमेतस्य तच्च शास्त्रम् प्रकीर्त्तितम् । अतोऽन्यग्रन्थविस्तारो नैव शास्त्रं कुर्वन् तत्’ इति स्कान्दे । ‘सांख्यं योगः पाशुपतं वेदा-रण्यकमेव च’ इत्यारभ्य वेदपञ्चरात्रयोरैक्याभिप्रायेण पञ्च-रात्रस्यैव प्रामाण्यमुक्तमितरेषां भिन्नमतत्वं प्रदर्श्य मोक्ष-धर्म्मेऽपि, शास्त्रं योनिः प्रमाणमस्येति-‘शास्त्रयोनिः’ अज्ञानां प्रतीयमानमपि नेतरेषां शास्त्रयोनित्वम् । कुतः ? ॥ ३ ॥

अन्वय उपपत्त्यादिलिङ्गम्, उक्तञ्च वृहत्संहितायाम् -

ओं । ईक्षतेनीशब्दम् । ओं ॥ ५ ॥

‘उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादीप-
षत्ती च लिङ्ग’ तात्पर्यनिर्णये’-इति । उपक्रमादितात्पर्य-
लिङ्गेः सम्यक् निरूप्यमाणि तदेव शास्त्रगम्यम् ।

‘मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्पोऽपोह्यते ह्यहम् ।
इत्यस्याः हृदयं साक्षात्मान्यो मद्देह कश्चन’इति भागवते ॥४॥

ननु ‘यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
अशब्दमस्य शर्मरूपमव्ययं तथा रसं नित्यमगन्धवच्च यत्’-
‘अवचनेनैव प्रोवाच’ - ‘यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते’
‘यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम्’इत्यादिभिः न
तच्छब्दगोचरम् ? नेत्याह । ‘स एतस्माज्जीवधानात्
परात्परं पुरि शयं पुरुषमीक्षते’-‘आत्मन्येवात्मनात्मानं पश्येत्’
-‘विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत’इत्यादिवचनैरीक्षणीयत्वाद्वाच्यमेव ।

‘औपनिषदत्वात्प्रवचनेनेक्षणम्’ - ‘सर्वे वेदा यत् पद-
मामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यददन्ति । वेदैश्च सर्वै-
रहमेव वेद्यो वैदान्तकृद्देविदेव चाहम्’इत्यादिश्रुति-
स्मृतिभ्यश्च ।

अवाच्यत्वादिकं त्वप्रसिद्धत्वात्-‘न तद्दीदृगिति श्रेयं न
वाच्यं न च तर्क्यते । पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति मेरुरूपं विम-
क्षित इतिवत् । अप्रसिद्धैरवाच्यं तद्वाच्यं सर्वागमोक्तितः ।
अतर्क्यातर्क्यमज्ञेयं श्रेयमेव परं स्मृतम्’इति गारुडि । न
चाशब्दत्वमिति प्रसिद्धम् ॥ ५ ॥

ओं । गौणञ्जेनात्मशब्दात् । ओं ॥ ६ ॥

ओं । तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् । ओं ॥ ७ ॥

न च गौण आत्मा दृश्यो वाच्यश्च, न निर्गुण इति युक्तः—आत्मशब्दात् । ‘यो गुणैः सर्वतो हीनो यश्च दोष-विवर्जितः । हेयोपादेयरहितः स आत्मैत्यभिधीयते । एतदन्यस्वभावो यः स नात्मेति सतां मतम् । अनात्मन्यात्म-शब्दस्तु सोपचारः प्रयुज्यते’ इति वामने ।

हे वा च ब्रह्मणी रूपे आत्मा चैवानात्मा च, तत्र य आत्मा सः नित्यः शुद्धः केवलो निर्गुणश्चाथ ह योऽनीदृशः स ऽनात्मेति तवल्कार-ब्राह्मणम् । न च मुख्ये सत्यमुख्यं मुच्यते ॥ ६ ॥

न हि गौणात्मनिष्ठस्य मोक्षः, यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्धी आत्मा तस्मिन् सन्देहे गहने प्रविष्टः स विश्वकृत् स हि सर्वस्य कर्त्ता तस्य लोकः स उ लोक एवेत्यात्मनिष्ठस्य मोक्ष उपदिश्यते—‘अयमात्मा ब्रह्म’ ।

‘ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दगते । दत्तं दुर्वाससं सोममात्मेशब्रह्मसम्भवान् । चेतनस्तु द्विधा प्रोक्तो जीव आत्मेति च प्रभो । जीवा ब्रह्मादयः प्रोक्तो आत्मैकस्तु जनार्दनः । इतरेष्वामशब्दस्तु सोपचारः प्रयुज्यते । तस्यात्मनो निर्गुणस्य ज्ञानात्मोक्ष उदाहृतः । सगुणास्त्वपरि प्रोक्तास्तज्ज्ञानात्मैव मुच्यते । परो हि पुरुषो विष्णुस्तस्मात् मोक्षस्ततः स्मृतः’—इति पाप्मे ॥ ७ ॥

ओं । हेयत्वावचनाच्च । ॥ ८ ॥

ओं । स्वाययात् । ओं ॥ ९ ॥

ओं । गतिसामान्यात् । ओं ॥ १० ॥

ओं । श्रुतत्वाच्च । ओं ॥ ११ ॥

ओं । आनन्दमयोऽभ्यासात् । ओं ॥ १२ ॥

‘तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथा मृत-
स्यैष सेतुः’ इत्यन्वेषां हेयत्ववचनान्न गौण आत्मा ॥ ८ ॥

‘पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्ण-
मादाश्च पूर्णमेवावशिष्यते’ — ‘स आत्मना आत्मानमुद्धृत्या-
त्मन्येव विलापयत्यश्ना आत्मैव भवति’-स देवो बहुधा भूत्वा
निर्गुणः पुरुषोत्तमः । एकीभूय पुनः श्रुते निर्दोषो हरि-
रादिक्तत् — इति स्वेव स्वस्मिन्नप्ययवचनात् । न हि गौण
आत्मनिर्दोषस्य लयः । न च कासुचिच्छाखास्वन्यथोच्यते ॥ ८ ॥

‘सर्वे वेदा युक्तयः सुप्रमाणा ब्राह्मज्ञानं परमं त्वेकमेव
प्रकाशयन्ते न विरोधः कुतश्चिदेदेषु सर्वेषु तथेतिहास
इति पैङ्गिश्रुतेर्गतेर्ज्ञानस्य साम्यमेव ॥ १० ॥

‘एकी देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्त-
रात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साचो चेताः केवलो
निर्गुणश्चेति । न ह्यशब्दः श्रूयते नचाप्रसिद्धं कल्पाम्
सर्वशब्दा वाच्यस्य लक्षणा युक्तेः ॥ ११ ॥

‘तमेव समन्वयं प्रकटयत्यानन्दमयोऽभ्यासादित्यादिभिः

अ० । विकारशब्दान्तेति चेन्न प्राचुर्यात् । अ० ॥ ११ ॥

समस्तेनाध्यायेन प्रायेणाभिप्रायेणान्यत्र प्रसिद्धानां शब्दानां परमात्मनि समन्वयः प्रदर्शयितुं पादे, नान्यथा तददृष्टेः । ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येत्युक्तं तच्च 'ब्रह्म पुच्छ' प्रतिष्ठेत्यानन्दमयावयवरूपं प्रतीयते न ह्यवयविनं विनावयवमात्रस्य ज्ञेयतेत्यत आह — आनन्देति । आनन्दमयो ब्रह्मादिप्रकृतिर्विशुर्वा, ब्रह्मशब्दाद्विरण्यगर्भस्य प्राप्तिः, शतानन्दनाम्ना च अप्रोक्तत्वाच्च रुद्रस्य । एवमन्येषामपि । 'मम योनिर्महद् ब्रह्मेति ब्रह्मशब्दाद्बहुभावाच्च प्रकृतेः ब्रह्मवृहज्जातिजोवकमलासनशब्दराशिष्विति ब्रह्मशब्दादेव सर्वजीवानां अन्नमयत्वादेश्च तथापि न ते आनन्दमयशब्देनोच्यन्ते, किन्तु विशुरेव 'तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम्' एतमेव ब्रह्मेत्याचक्षते —

'ब्रह्मशब्दः परे विष्णौ नान्यत्र कचिदिष्यते । असम्पूर्णाः परे यस्मादुपचारेण वा भवेत् । ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दगते । वासुदेवात्मकं ब्रह्म मूलमन्त्रेण वा यतिः ।' — इत्यादिषु तस्मिन्नेव प्रसिद्धब्रह्मशब्दाभ्यासात् ॥ १२ ॥

विकारात्मकत्वात्तदभिमानित्वाच्च युज्यते प्रकृतादीनां मयट् शब्दः न तु परमात्मनः — इति माभूत् प्रचुरानन्दस्वाद्यानन्दमयः न तु तद्विकारत्वात् अन्नादीनाञ्च प्राप्तुर्यमेव अद्यतेऽस्ति चेति व्याख्यानात् तत्प्राप्तुर्यञ्च युज्यते, उपजीव्यत्वमेवाद्यत्वं स वा एव इत्यस्य प्रारम्भात् वेदान् ब्रह्मो-

ओं । तद्धेतुव्यपदेशाच्च । ओं ॥ १४ ॥

ओं मान्त्रवर्णिकमेव च गौयते । ओं ॥ १५ ॥

पासत इत्यादि ब्रह्मशब्दाद् बहुरूपत्वाच्च न विकारत्वमविरो-
धश्च न च पृथक् कल्पना युक्ता स्वरूपञ्च युज्यते, प्रचुर-
प्रकाशो रविरिति वत् ॥ १३ ॥

‘को ह्येवान्यात् कः प्राण्यादेष आकाश आनन्दो
न स्यात्’ इति ॥ १४ ॥

ब्रह्म-विदाप्नोति परमिति सूचयित्वा ‘सत्यं ज्ञान-
मनन्तं ब्रह्मेति मन्त्रवर्णे लक्षितमेव ब्रह्म-शब्दानुसन्धाना-
द्वीयते ।’ न चावयवत्व-विरोधः ‘स शिरः स दक्षिणः
पक्षः स उत्तरः पक्षः स आत्मा स पुच्छमिति तस्यैवावयव-
त्वोक्तेस्तुर्वेदशिखायाम् ।

‘शिरो नारायणः पक्षी दक्षिणः सव्यएव च । प्रद्युम्न-
द्यानिरुद्धश्च सन्दोहो वासुदेवकः । नारायणोऽथ सन्दोहो
वासुदेवः शिरोऽपि वा । पुच्छं सङ्कर्षणः प्रोक्त एक एव तु
पञ्चधा । अङ्गाङ्गित्वेन भगवान् क्रीडते पुरुषोत्तमः ।
ऐश्वर्याच्च विरोधश्च चिन्त्यस्तस्मिन् जनार्दने । अतश्चे-
कुत हि स्तर्क स्वप्नमेवे कुतः प्रमेति ब्रह्म संहिता-
याम् ।

‘रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दो भवति’ इति
रस शब्देन विशेषणात् सत् सारभूतं चिन्मात्रमेवोच्यते ।
इदमिति च दृश्यमानसमिद्धितत्वात् । ‘अनन्योऽप्यन्य

ओं । नेतरोऽनुपपत्तेः । ओं ॥ १६ ॥

ओं । भेदव्यपदेशाच्च । ओं ॥ १७ ॥

शब्देन तथैको बहुरूपवान् । प्रीथ्यते भगवान् विष्णुरैश्वर्यात् पुरुषोत्तमः' इति ब्रह्माण्डे ॥ १५ ॥

न चोक्त प्राप्त्याविरिञ्चादिरुच्यते । न ह्यन्यज्ञाना-
भ्योऽप्युपपद्यते । 'तमेव विद्वान् सृष्ट इह भवति नान्यः
पन्था विद्यते अयनाय' इति ह्युक्तम् ॥ १६ ॥

'ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्दः
'अदृश्येऽनात्म्येऽनित्यनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोऽभयं
गती भवति स यथायं पुरुषः,' इत्यादि भेदेन
व्यपदेशात् । न च 'तत् त्वमसि'-'अहं ब्रह्मास्मीत्यादि-
श्रुतिविरोधः, 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्तीति तच्छब्द-
वाच्योक्तेः । 'इदं हि विश्वं भगवानिवेतरो यतो जगत्प्र-
स्थाननिरोधसम्भवाः । असर्वः सर्व इत्यपि विद्यात्मनि
भिदाबोधो भेददृष्टाभिमानेन निःसङ्गेजापि कर्मणा ।
जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमोशमस्य महिमानमिति वाङ्मैव
सन्नानात्मैव प्रत्यङ्पराङ्मैवैक ईयते बहुधेयते स पुरुषः स
ईश्वरः स ब्रह्म सर्वान्तर्यामिको विष्णुः सर्वनाम्नाभिधीयते ।

'एषोऽहं त्वमसौ चेति न तु सर्वस्वरूपतः । नैतदि-
च्छन्ति पुरुषमेकं कुरु कुलोदह !' इत्यादि । उक्ता च प्राप्तिः
ब्रह्मैव, सन्नित्यपि जीव एव, ब्रह्मशब्दः उपपद्यते च विरोधे,
प्रमादात्मकत्वाद्बन्धनस्य विमुक्तत्वं च लुप्यते 'मुक्तिर्हि
त्वन्मथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः' इति भागवते ॥ १७ ॥

ओं । कामाच्च नानुमानापेक्षा । ओं ॥ १८ ॥

ओं । अस्मिन्नस्य च तद्भूयोगं शास्ति । ओं ॥ १९ ॥

ओं । अन्तस्तद्वर्णोपदेशात् । ओं ॥ २० ॥

न तत्तदनुमानविरोधः यथाकामं ह्यनुमातुं शक्यते
अतो न तत्त्वे पृथगनुमानमपेक्षते । उक्तञ्च स्कान्दे — ‘यथा-
कामानुमा यस्मात्तस्मात् सानपगाश्रुतेः । पूर्वापराविरो-
धाय चेषते नान्यथा क्वचित्’ इति ‘नैषा तर्केण मति-
रापनीयेति’ च ॥ १८ ॥

अस्य जीवस्य युक्तिसमुच्चये च शब्दः । ‘सोऽश्रुते सर्वान्
कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता । अनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां
विन्दत एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति’ इत्यादि ॥ १९ ॥

‘अदृश्येऽनात्म्य इत्युक्तं तच्चादृश्यत्वमन्तःप्रविष्टं कर्त्तार-
मेतमन्तश्चन्द्रमसि मनसा चरन्तं सदैव सन्तं न विजानन्ति
देवा इत्यन्तस्थस्य कस्यचिदुच्यते । स चेन्नेरा राजा सप्त युज-
न्तीत्यादिभिरन्यः प्रतीयते, तस्मात् स एवानन्दमय इति
न मन्तव्यम् । अन्तःश्रूयमाणो विष्णुरेव, ‘अन्तःसमुद्रे
मनसा चरन्तं ब्रह्मान्वविन्दद् दश होतार मणसमुद्रेऽन्तः
कवयो विचक्षते । मरीचीनां पदमिच्छन्ति वेधसः । यस्या-
ण्डकोषं शुभमाहुः’ इत्यादितद्वर्णोपदेशात् । स हि
क्षीरसमुद्रशायी, तस्य च वीर्यमण्डकोषः-‘सोऽभिधाय
शरीरात् स्वात् सिष्टक्षुर्विविधाः प्रजाः । अप एव सस-
र्जार्जौ तासु वीर्यमवारुजत् । तदण्डमभवद्वैमं सहस्रांशु-

ओ' । भेद-व्यपदेशाच्चान्यः । ओ' ॥ २१ ॥

ओ' । आकाशस्तल्लिङ्गात् । ओ' ॥ २२ ॥

समप्रभम् । यस्मिन् यज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः । आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ।' इति व्यास-स्मृतेः । 'अहं तत्तेजो रश्मीन् नारायणं पुरुषं जातमग्रतः । पुरुषात् प्रकृतिर्जगदण्डम्' इति चतुर्वेदशिखायाम् ॥ २० ॥

'इन्द्रस्यात्मा निहितः पञ्च होता वायोरात्मानं कवयो निचिक्षुः । अन्तरादित्येन मनसा चरन्तं देवानां हृदयं ब्रह्मान्वविन्दत्' इत्यादिभेदव्यपदेशात् ॥ २१ ॥

'को ह्येवान्यात् कः प्राण्याद् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्' इत्याकाशस्यानन्दमयत्वे हेतुरुक्तः, न तु विष्णोरिति न मन्तव्यम् । यतः 'अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति हो वा चेत्यत्र भूताकाशस्य प्राप्तिः, न चासौ युज्यते, 'किन्तु विष्णुरेष स एष परो वरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः' इत्यादि तल्लिङ्गात् । 'विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रोवोचं यः पार्थिवानि निर्गमे रजांसि परो मात्रया तन्वा वृधानेत्यादिना तस्यैव हि तल्लिङ्गम् । अनन्तो भगवान् ब्रह्म आनन्देत्यादिभिः पदैः प्रोच्यते विष्णुरेवैकः परेषामुपचारतः'-इति ब्राह्मे । 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्तीति' चोक्तं बहुधैव, 'स पुरुषः स ईश्वरः स ब्रह्म सर्वान्तर्यामिको विष्णुः सर्वनाम्ना-ऽभिधीयते ॥ २२ ॥

ओं । अत एव प्राणः । ओं ॥ २३ ॥

ओं । ज्योतिश्चरणाभिधानात् । ओं ॥ २४ ॥

ओं । छन्दोभिधानान्नोति चेन्न तथा चेतो-
ऽर्पणनिगदात्तथाहि दर्शनम् । ओं ॥ २५ ॥

‘तद्वै त्वं प्राणोऽभवः महान् भीष्मः प्रजापतेः भुजः
करिष्यमाणः यदेवान् प्राणयो न वेति महाभोगशब्देन
परमानन्दत्वं प्राणस्योक्तं, स च प्राणः प्रसिद्धो वायुरित्या-
पतति । न चैवं यतो विष्णुरेव प्राणः अत एव ‘ओंश्च ते
लक्ष्मीश्च पद्मरा वही रात्रे पार्श्वे इत्यादि तस्मिन्नादेव ॥ २३ ॥

‘यो वेद निहितं गुहायाम्’ इत्युक्तं तच्च गुहानिहितं
वि मे कर्णायत वि चक्षुर्वो इदं ज्योतिर्हृदय आहितं यत्
वि मे मनश्चरति दूर आधीः किंस्विद्वक्ष्यामि किमुनूमनिष्य
इति ज्योतिरुक्तं तज्ज्योतिरग्निरुक्तत्वात् प्रसिद्धश्चाग्नि-
रेवेति प्राप्तम्, अत आह — विष्णुरेव ज्योतिः कर्णादीनां
विवरणाभिधानात् स हि परो माध्या तन्वा वृधानित्या-
दिना कर्णादिविदूरः ॥ २४ ॥

अथ ‘यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यत इत्युक्तस्य
ज्योतिषो गायत्री वा इदं सर्वमिति गायत्र्या समारम्भः
कृतः, तस्मान्न विष्णुरिति चेत् — न तथा चेतोऽर्पणार्थं हि
विनिगद्यते अग्निगायत्र्यादिशब्दार्थरूपोऽसाविति चेतो-
ऽर्पणार्थं हि निगद्यते । तथाहि — दर्शनं गायति चेत्यादि

ओं । भूतादि-पाद-व्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ।

ओं ॥ २६ ॥

ओं । उपदेश-भेदान्तेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यवि-
रोधात् । ओं ॥ २७ ॥

ओं । प्राणस्तथानुगमात् । ओं ॥ २८ ॥

सर्वच्छन्दोऽभिधो ह्येष सर्ववेदाभिधो ह्यसौ सर्वलोका-
भिधो ह्येष तेषां तदुपचारत' इति वामने ॥ २५ ॥

‘एतावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः । पादोऽस्य
विष्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि’ इति । ‘सुवर्णकोपं
रजसा परीवृतं देवानां वसुधा नीविराजं अमृतस्य पूर्णा-
न्तामुपकलां विचक्षते । पादं षष्ठो रूर्णकिलाविविक्ष इति
श्रुतेः । ‘तस्मिन् काले महाराजो राम इत्यभिधीयते ।
तथापि पौरुषे सूक्ते विष्णुरेवाभिधीयते’ इति च स्कान्दे ॥ २६ ॥

‘त्रिपादस्यामृतं दिवीति पूर्वोपदेशः, ‘परोदिव-इति
पञ्चम्यन्तः पश्चिमः । तस्मान्नैकं वस्त्वत्रोच्यते इति चेत् — न
तिसप्तलोकापेक्षयोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २७ ॥

‘प्राणो विष्णुः’ इत्युक्तं तत्र ‘ता शीर्षं श्रियः श्रिताश्च
ह्यः श्रोत्रं मनो वाक् प्राण’ इत्यत्र प्राणस्य विष्णुत्वं न
विद्यते, इन्द्रियैः सहाविधानादित्यत आह ‘तं देवाः
प्राणयन्तः स एषोश्च स एष प्राणः प्राणा ऋच इत्येव
विद्यात् तदयं प्राणोऽधितिष्ठतीत्याद्यनुगमादत्रापि प्राणां

ओं । न वक्तुं रात्मोपदेशादिति चेदध्यात्म-सम्ब-
न्धभूमाह्यस्मिन् । ओं ॥ २९ ॥

ओं । शास्त्र-दृष्ट्या त्वपदेशो वामदेववत् ।
ओं ॥ ३० ॥

ओं । जीव-मुख्य-प्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपास-

विष्णुरेव । 'विष्णुमेवानन्दयन्देवा विष्णु' भूतिमुपासते ।
स एव सर्ववेदोक्तस्तद्रथो देह उच्यते'-इति स्कान्दे ॥ २८ ॥

ब्रह्मशब्दालुगमाच्च । 'प्राणो वा अहमस्पृश' इति पाद्रे
वक्तुं रात्मोपदेशादिन्द्र एवेति चेत्-न, 'प्राणस्त्वं प्राणः
सर्वाणि भूतानि' इतिवदध्यात्मसम्बन्धो ह्यत्र विद्यते ॥ २९ ॥

८ शास्त्रमन्तर्यामी 'संविच्छास्त्रं परं पदम्' इति हि
भागवते । 'तत्तन्नास्तीत्येते विष्णुः सर्वं शास्त्रस्य हेतुतः । न
क्वापि किञ्चिन्नामास्ति तस्मै पुरुषोत्तमम्' इति च पाद्रे ॥ ३० ॥

'अहं मनुरभव' सूर्यश्चेत्यादिवत् । तावन्ति शतसंवत्-
सरस्याङ्गां सहस्राणि भवन्तीति जीवस्य लिङ्गम् । प्राण-
सर्वादिमुख्यप्राणलिङ्गं तस्मान्नेति चेत् न, अन्तर्वहिः
सर्वगतत्वे नेत्युपासनात्त्रैविध्यादिहाश्रितत्वाच्च यत्र तमेव
सीमानं विदार्येतथा द्वारा प्रापद्यत स एतमेव पुरुषं ब्रह्म
तं तमपश्यत एतच्च स्म वैतद्विद्वानाह महिदास एतरेयः'
इत्यादिना महिदासाभिधो यज्ञे इतरायास्तपोबलात् ।
'साक्षात् स भगवान् विष्णुर्यस्तन्त्रं वैष्णवं व्यधात् इति' च

ना-त्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ।

ओं ॥ ३१ ॥

इति वैयासिक ब्रह्मसूत्र प्रथमाध्ययस्य प्रथमः

पादः समाप्तः ॥ १ अ०, १ पा० ॥

ओं । सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । ओं ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डे । तत्तदुपासनयोग्यतया च पुरुषाणां केषाञ्चित्
सर्वगतत्वेन 'केषाञ्चिद्दृष्टे हरिः । केषाञ्चिद्वहिरवस्था-
दुपास्यः पुरुषोत्तमः' इति ब्राह्मे । 'अग्नौ क्रियावतां विष्णु-
र्योगिनां हृदये हरिः । प्रतिमास्त्वबुद्धीनां सर्वत्र विद्भि-
तात्मनाम्' इति च ॥ ३१ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थविरचिते ब्रह्मसूत्रभाष्ये

प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ।

लिङ्गात्मकानां शब्दानां प्रवृत्तिं विष्णौ दर्शयत्यस्मिन्
पादे प्राधान्येन ब्रह्मतत्त्वमिति सर्वगतत्वमुक्तं विष्णोः,
तच्च तस्यैतस्यासावादित्यो रस इत्यादिना आदित्यस्य
प्रतीयते । अतोऽब्रवीत् - 'स यश्चायमशरीरः प्रज्ञा' इत्या-

ओं । विवक्षित-गुणोपपत्तेश्च । ओं ॥ २ ॥

ओं । अनुपपत्तेस्तु न न शागौरः । ओं ॥ ३ ॥

ओं । कर्म-कर्तृ-व्यपदेशाच्च । ओं ॥ ४ ॥

ओं । शब्दविशेषात् । ओं ॥ ५ ॥

ओं । स्मृतेष्व । ओं ॥ ६ ॥

दिना सर्वत्रोच्यमानो नारायण एव 'तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम् । परमं यो महद् ब्रह्म वासुदेवात् परः को नु ब्रह्मशब्दोदितो भवेत् । स हि सर्वगुणैः पूर्णस्तदन्ये तूप-चारतः' इति तस्मिन्नेव प्रसिद्धः ब्रह्मशब्दोपदेशात् ॥ १ ॥

'मयीतोऽश्रुतो मतः' इत्यादि 'स हि न ते विष्णोर्जायमानो न जातः' इत्यादिना श्रुतत्वादिगुणः । 'स सविता स वायुः स इन्द्रः सोऽश्रुतः सोऽष्ट्यो यो हरिर्यः परमो यो विष्णुर्योऽनन्तः' इत्यादि चतुर्वेदशिखायाम् ॥ २ ॥

न चादित्य शब्दाच्चक्षुर्भयत्वादेश्च जीव इति वाच्यम्, एकस्य सर्वशरीरस्थत्वानुपपत्तेरेव ॥ ३ ॥

'आत्मानं परस्मै शंसति' इत्यादि ॥ ४ ॥

'एतमेव ब्रह्मेत्याचक्षत इति न हि जीवमेव ब्रह्मेत्याचक्षते । 'एष नु एष ब्रह्मैव उ एवात्मैष उ एवेन्द्रो उ एव-हरिर्हरति-परः परमानन्दः' इति चेन्द्रद्युम्नशाखायाम् ॥ ५ ॥

'अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः । गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा'-इत्यादि ॥ ६ ॥

ओ' । अर्भकौकस्वात्तद्ग्रथपदेशाच्च नेति चेन्न
निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च । ओ' ॥ ७ ॥

ओ' । सम्भोग-प्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ।

ओ' ॥ ८ ॥

ओ' । अक्ता चराचर-ग्रहणात् । ओ' ॥ ९ ॥

न चाप्रामाणिकं कल्प्यं, सर्वेषु भूतेष्वित्यर्भकौकस्वा-
च्चक्षुर्भयत्वादिना जीवव्यपदेशाच्च नेति चेत् — न अर्भकौक-
स्वेन चक्षुर्भयत्वादिरूपेण च तस्यैव विष्णोर्निचाय्यत्वात्
सर्वगतत्वेऽप्यर्भकौकस्वं युज्यते च व्योमवत् । 'सर्वेन्द्रियमयो
विष्णुः सर्वप्राणिषु च स्थितः । सर्वनामाभिधेयश्च सर्व-
वेदेदितश्च सः' इति स्कान्दे ॥ ७ ॥

जीवपरयोरैकशरीरस्थत्वे समानभोगप्राप्तिरिति चेत् —
न, सामर्थ्यवैशेष्यात् । उक्तं हि गारुडे — 'सर्वज्ञाल्प-
ज्ञताभेदात् सर्वशक्त्यल्पशक्तिः ।' स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां
सम्भोगो नेशजीवयोः' ॥ ८ ॥

जन्माद्यस्य यत इत्युक्तं तवाप्तृत्वं स यद्यदेवासृजत तत्त-
दत्तुमधीयत सर्वं वा अस्तीति तददिते रदितित्वमित्यदितेः
प्रतीयते, स यद्यदेवासृजतेति पुंलिङ्गश्च कूटस्थोऽचर उच्यते,
इत्यादिवत् । अत्रोच्यते — न हि चराचरस्य सर्वस्याप्तृत्व-
मदितेः 'स्त्रष्टा पाप्मा तवीवात्र निखिलस्यैक एव तु । वासु-
देवः परः पुंसामितरेऽल्पस्य वा न वा' ति स्कान्दे । एकः

ओं । प्रकरणाच्च । ओं ॥ १० ॥

ओं । गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ।

ओं ॥ ११ ॥

पुरस्ताद्य इदं बभूव यतो बभूवुर्भुवनस्य गोपाः । यमप्येति
भुवनं सापरा ये मनोहरिष्टं तमिहायुषेऽनुदेवः' इति
श्रुतिः ॥ ८ ॥

संबत्प्रसूत्यादिना तत्प्रकरणाच्च 'नेहासीत् किञ्च-
नाप्यादौ मृत्युरासीद्वरिस्तादा । आत्मनो मनसास्त्राक्षीदप
एव जनार्दनः । शयानस्तासु भगवान्निर्ममेऽण्डं महत्तरम् ।
तत्र संवत्सरं नाम ब्रह्माख्यमसृजत् प्रभुः । तमत्तुं
व्याददा वास्यन्तदासी विष्णुरावह । अथ तत् कृपया विष्णुः
सृष्टिकर्मण्ययोजयत् । सोऽसृजद् भुवनं विश्वमद्वयार्थं
हरये विभुः' इति च ब्रह्मवैवर्ते ॥ १० ॥

'सर्वात्तैकः पर उक्तः ऋतं पिबन्ती सुकृतस्य लोके । गुहां
प्रविष्टौ परमे परार्द्धे छायातपौ ब्राह्मविदो वदन्ति । पञ्चा-
ग्नयो ये च त्रिणाचिकेता इति पिबन्ती प्रतीयेते तौ
काविति उच्यते, गुहां प्रविष्टौ पिबन्ती विष्णुरूपे एव धर्माः
समन्तात् त्रिवृत्तं व्यापत्तस्तयोजृष्टिं मातरिष्वा जगाम'
इत्यादिना तद्दर्शनात् । 'आत्मान्तरात्मेति हरिरिक एव द्विधा
स्थितः । निविष्टो हृदये नित्यं रसं पिबति कर्मजम्' इति
हृत्संहितायाम् । 'शुभं पिबत्यसौ नित्यं नाशुभं स हरिः

ओं । विशेषणाच्च । ओं ॥ १२ ॥

ओं । अन्तर उपपत्तेः ओं ॥ १३ ॥

पिबेत् । पूर्णानन्दमयस्यास्य चेष्टा न ज्ञायते क्वचित् इति पादो ॥ ११ ॥

‘यो वेदनिहितं गुहायाम्’ इत्यादिना प्रसिद्धं हि शब्देन दर्शयति — ‘यः सेतुरीजानामक्षरं ब्रह्म तत् परमिति पृथग्वक्तुं गुणास्तस्य न शक्यन्तेऽमितत्वः । यतोऽतो ब्रह्मशब्देन सर्वेषां ग्रहणं भवेत् । एतस्माद् ब्रह्म-शब्दोऽयं विष्णोरेव विशेषणम् । ‘अमिता हि गुणा यस्मान्नान्येषां तस्मै विभुम्’ इति ब्राह्मी । न च जीवे समन्वयोऽभिधीयते, ‘सत्य आत्मा सत्यो जीवः सत्यं भिदा सत्यं भिदा सत्यं भिदा मे वारुण्यो मे वारुण्यो मे वारुण्यः’ इति पैङ्गिश्रुतेः । ‘आत्मा हि परमः स्वतन्त्रोऽधिगुणः जीवोऽल्पशक्तिरस्वतन्त्रो वः’ इति भास्ववेयश्रुतिः । ‘यथेश्वरस्य जीवस्य भेदः सत्यो विनिश्चयात् । एवमेव हि मे वाचं सत्यां कर्तुमिहार्हसि । यथेश्वरस्य जीवस्य सत्यभेदौ परस्परम् । तेन सत्येन मां देवा स्तायन्तु सह केशवाः’ इत्यादेः ‘नासत्यो भेद आदित्यः विष्णुः’ इत्युक्तम् । ‘य एष आदित्ये पुरुषः सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीत्यादावग्नौनामैवादित्यस्थत्वमुच्यते, अतोऽग्न्यादित्ययोरैक्याद् य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यत’ इत्यत्राप्यग्निरेवोच्यते ॥ १२ ॥

अतस्तद् यथा — पुष्करपलाश आपो नाश्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कञ्च न श्लिष्यत इत्यादिना ज्ञानादेव सर्व-

ओं । स्थानादिव्यपदेशाच्च । ओं ॥ १४ ॥

ओं । सुख विशिष्टाभिधानादेव च । ओं ॥ १५ ॥

ओं । श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च । ओं ॥ १६ ॥

पापास्त्रेषामोक्षोपपत्तिरिति । अतोऽब्रवीत् ‘चक्षुरन्तस्थो विष्णुरेव त्रिपादस्यामृतं दिवि’ इत्यादिना तस्यैवामृतत्वाद्युक्ते ब्रह्मशब्दाद्युपपत्तेश्च । ‘सोऽहमस्मीत्यादि त्वन्तर्याम्यपेक्षया । अन्तर्यामिणमौशेशमपेक्ष्याहं त्वमित्यपि । ‘सर्वे शब्दाः प्रयुज्यन्ते जातिभेदेऽपि वस्तुषु’ इति महाकौर्म्ये ॥ १३ ॥ ‘सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मना एव गच्छति’ इत्यादि स्थानशक्तिः । ‘वामनोर्भामनीः’ इत्याद्यात्मशक्तिश्चोच्यते । तस्य ह्येतल्लिङ्गं ‘स ईशः सोऽसपत्नः स हरिः स परः स वीरो वरीयान्यदिदं चक्षुषि सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मना एव गच्छति स वामनः स भामनः स आनन्दः सोऽच्युतः’ इति चतुर्वेदशिखायाम् । स्थानत्वादिदञ्चक्षुरसङ्गं सर्ववस्तुभिः । स वामनः परोऽस्माकं गतिरित्येव चिन्तयेत्’ इति वामने ॥ १४ ॥

‘प्राणो ब्रह्म, कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति विज्ञानमानन्दं ब्रह्म, अ’नन्दो ब्रह्मेति व्यजानादित्यादेस्तस्यैव तत्तल्लक्षणं लक्षणं परमानन्दो विष्णुरेव न संशयः । अव्यक्तादितृणान्तासु विष्णोरानन्दभागिनः’ इति ब्रह्मवैवर्ते ॥ १५ ॥

न च मुख्यं सत्यमुख्यं युज्यते स एतान् ब्रह्म गमयतीति ॥ १६ ॥

ओं । अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः । ओं ॥ १७ ॥

ओं । अन्तर्याम्यभिदेवादिषु तद्वर्त्म्यपदेशात् ।

ओं ॥ १८ ॥

ओं । न च स्मार्त्तमतद्वर्त्माभिलापात् । ओं

॥ १९ ॥

न ह्यन्यविद्ययान्यगतिर्युक्ता । जीवस्य जीवान्तरः नियामकत्वेऽनवस्थितेः साम्यादसम्भवाच्च न जीवः, नियमप्रमाणाभावादनीश्वरापेक्षत्वाच्च ॥ १७ ॥

‘यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येषात आत्मान्तर्याम्यमृतः’ इत्यादिना अन्तर्याम्युच्यते । तत्र चैतदमृतमित्यमृतत्वमुच्यते । स च यस्य पृथिवी शरीरमित्यादिना सार्वात्मकत्वात् प्रकृतिस्तत्त उजीवो वा युक्तः, न हि विष्णोः पृथिव्यादिशरीरत्वमङ्गीक्रियत इत्यत आह—यं पृथिन वेद पृथिव्या अन्तर इत्यादिनाभिदेवादिषु तद्वर्त्म्यपदेशाद्विष्णुरेवान्तर्यामी । स हि न ते विष्णोऽजायमानो न जातः स योऽतोऽन्यतो गतो मतो दृष्टः सर्वेषां भूतानामन्तरं पुरुष इत्यादिना विदितोऽन्तरश्च ॥ १८ ॥

त्रिगुणत्वादि-धर्मानुक्तेर्न स्मृत्युक्तं प्रधानमन्तर्यामी ॥ १९ ॥

ओं । शरीरस्योभयेऽपि हि भेदेनैवमधीयते ।

ओं ॥ २० ॥

ओं । अदृश्यत्वादिगुणको धर्माक्तेः । ओं ॥ २१ ॥

य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद
यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयत्येष स आत्मा-
न्तर्याम्यमृतः । यो विज्ञाते तिष्ठन् विज्ञानादन्तरो यं
विज्ञानं न वेद यस्य विज्ञानं शरीरमित्युभयेऽपि शास्त्रिनो
भेदेनैव जीवमधीयते । 'धीयते नित्यमेवास्माद्विष्णोस्तु
जगदीदृशम् । रमते च परो ह्यस्मिन् शरीरं तस्य तद्
जगत्' इति वचनान्न शरीरत्वविरोधः ॥ २० ॥

अदृश्यत्वादि-गुणा विष्णोरुक्ताः । तत्र यत्तददृश्य-
मग्राह्यमगोचरमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणि-पादं नित्यं
विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति
धीरा इत्युक्ता - अथोर्णनाभिः सृजते गृह्णति च यथा
पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति । अथासतः पुरुषात् केश-
लोमानि तथाक्षरात् सम्भवतीह विश्वमित्युक्ता तत्-
परतः पराभिधानात्तस्माच्चाक्षरात् परतः पर इति परः
प्रतीयत इति अतोऽब्रवीत् पृथिव्यादि-दृष्टान्तमुक्त्वा अक्ष-
रात् सम्भवतीह विश्वमित्यतः परं तत्परतः पराभि-
धानात् कूटस्थो अक्षर उच्यते इति स्मृतेश्च प्रकृतेः प्राप्तिः ।
ब्रह्मशब्दात् परतः पराभिधानादेव च हिरण्यगर्भस्य,

ओं । विशेषण-भेद-व्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ।

ओं ॥ २२ ॥

ओं । रूपोपन्यासाच्च । ओं ॥ २३ ॥

तमेव विद्वानमृत इह सम्भवति । तत् कर्म हरितोषं
यत् सा विद्या तन्मतिर्यया । अथ हे वा विद्ये वेदितव्ये
परा चैवापरा च । तत्र ये वेदा यान्यङ्गानि यान्युपा-
ङ्गानि यानि प्रत्यङ्गानि सा परा परा यया हरिर्वेदितव्यो
योऽसावदृश्यो निर्गुणः परः परमात्मेत्यादिना तद्धर्मत्वेनाव-
गतपरविद्याविषयोत्वोक्तेर्विष्णुरेवादृश्यत्वादिगुणकः ॥ २१ ॥

यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तप इति विशेष-
णान्न प्रकृतिः । तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमन्नञ्च जायत इति
भेदव्यपदेशान्न विरञ्चिः । 'अपरं त्वत्तरं या सा प्रकृतिर्जड-
रूपिका । श्रीः परा प्रकृतिः प्रोक्ता चेतना विष्णुसंश्रया ।
तमत्तरं प्राहुः परतः परमत्तरम् । हरिमेवाखिलगुण-
मत्तरत्रयमीरितम्' इति स्कान्दे । अक्षराभिधानादक्षरात्
परतः पर इत्यपि विशेषणमेव । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीश-
मस्य महिमानमिति वीतशोक इति भेदव्यपदेशादीश-
शब्दप्राप्तोऽपि न रुद्रः ॥ २२ ॥

यदापश्येः पश्यतेरुक्त्ववर्णं कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनि-
मिति । एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा न शङ्करः स मुनि-
र्भूत्वा समचिन्तयत् तत्र ते व्यजायन्त विश्वे हिरण्यगर्भो-

ओं । वक्षानरः साधारणशब्दविशेषात् ।

ओं ॥ २४ ॥

ओं । स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति । ओं ॥ २५ ॥

ओं । शब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानान्तेति चेन्न
तथा दृष्ट्यपदेशादसम्भवात् पुरुषमपि
चैनमधीयते । ओं ॥ २६ ॥

ऽग्निर्यमो वरुण रुद्रेन्द्रा इति तस्य हैतस्य परमस्य नारा-
यणस्य चत्वारि रूपाणि शुक्लं रक्तं रौक्मं कृष्णमिति । स
एतान्येतभ्योभ्यचीकृत्पद् विश्वमित्राणि व्यमिश्रयदत् एता-
दृगेतद्रूपमिति तस्यैव हि रूपाण्यभिधीयते ॥ २३ ॥

अदृश्यत्वादिगुणेषु सर्वगतत्वं यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्र-
मभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ति इति वैश्वानर-
स्योक्तमिति अत आह । अग्नाविष्णोः साधारणस्य वैश्व-
ानरशब्दस्य विष्णोरेव प्रसिद्धत्वादात्मशब्देन विशेषणाद् वै-
श्वानरो विष्णुरिव ॥ २४ ॥

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रित इति स्मर्य-
माणमत्रापि स एवोच्यत इत्यस्यानुमापकं स्वसमाख्यानात्
इति शब्दः समाख्याप्रदर्शकः ॥ २५ ॥

अयमग्निः वैश्वानरः वैश्वानरमृत आज्ञातमग्निम्' इत्यादि
शब्दः वक्षानरे तदुक्तं भवति । इदं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्य

ओं । अत एव न देवता भूतञ्च । ओं ॥ २७ ॥

पचनमास्यमाहवनीय इत्याद्यग्निलिङ्गमादिशब्दीकृतम् ।
येनेदमन्नं पच्यते तद्यज्ञं प्रथममागच्छेत् तद्धोमीय-
मित्यादिना पाचकत्वेनान्तः प्रतिष्ठानं प्रतीयते तस्मान्न
विष्णुरिति चेत् — न अथ हेममात्मानमणोरणीयांसं परतः
परं विश्वं हरिमुपासीतेति सर्वनामा सर्वकर्मणा सर्वलिङ्गः
सर्वगुणः सर्वकामः सर्वधर्मः सर्वरूप इति स एतमेवमात्मानं
विश्वं हरिमारादरमुपास्ते तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु
भूतेषु सर्वेषु देवेषु कामचारो भवति इति तत्तन्नाम-
लिङ्गादिना तस्यैव दृष्ट्युपदेशात्प्रहोपनिपदि अनात्म-
त्वादनात्मानं जनत्वाद्गुणराशितः । अब्राह्मणः परे सर्वे
ब्रह्मात्मा विष्णुरेव हीत्यादिना को न आत्मा किं ब्रह्मे-
त्यारम्भाच्चान्येषामसम्भवाद्विष्णुरेव वैश्वानरः । चन्द्रमा
मनसो जातश्चक्षुः सूर्योऽजायत इत्यादिना यः पुरुषाख्यां
विष्णुरभिहितस्तद्विधमेवात्र मूर्ध्नि वसुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः
प्राणः पृथग्वर्त्मात्मेत्यादिनैव वैश्वानरमधीयते । चशब्देन
सकलवेदशास्त्रागमतन्त्रयामलपुराणादिषु विष्णुपरत्वं पुरु-
षसूक्तस्य सूचयति । यथाहि पाद्मे, 'यथा हि पौरुषं सूक्तं
नित्यं विष्णुपरायणम् । तथैव मे मनो नित्यं भूयाद्विष्णु-
परायणम्' इति ॥ २६ ॥

चतुर्वेदशाखायाञ्च — 'सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः-
सहस्रपादित्येष ह्येवाचिन्त्यः परः परमो हरिरादिरनादि-
रनन्तोऽनन्तशीर्षोऽनन्ताक्षोऽनन्तबाहुरेनन्तगुणोऽनन्तरूपः'

ओं । साक्षादव्यविरोधं जैमिनिः । ओं ॥ २८ ॥

ओं । अभिव्यक्ते रित्याश्मरथ्यः । ओं ॥ २९ ॥

ओं । अनुकृतेर्वादरिः । ओं ॥ ३० ॥

इति । बृहत्संहितायाञ्च - 'यथैव पीरुषं सूक्तं विष्णा-
वेवाभिधायिकम् । न तथा सर्ववेदाञ्च वेदाङ्गानि च ना-
रद' इत्यादि । यस्माद्यत् जायते चाङ्गाङ्गोक्तवेदादिकं हरेः ।
तन्नामवाच्यमङ्गं, तद्यथा ब्रह्मादिकं मुखमिति श्रीनार-
दीयवत्तद्वान्न वेदोक्तिविरोधः । अग्निर्वैश्वानरादिशब्द-
स्तेजसि भूतेऽग्निदेवतायां प्रसिद्धोऽप्यतः पूर्वोक्तहेतुः तत्र
वात्र न सा तच्चाभिधीयते ॥ २७ ॥

नग्नादयः शब्दा अग्न्यादिवाचकाः । तथापि साक्षा-
देवानन्ययोगेन ब्रह्मवाचकैः शब्दैः व्यवहारार्थमनभि-
ज्ञानाच्चान्यत्र व्यवहरन्तीत्यभ्युपगमे विरोधं जैमिनिर्वक्ति ।
व्यासचित्तस्थिताकाशादवच्छिन्नानि कानिचित् । अन्ये
व्यवहरन्त्येतागुरीकृत्य गृहादिवदिति स्कान्दवचनान्न
मतानां परस्परविरोधः ॥ २८ ॥

तत्र तत्र प्रसिद्धावप्यग्नादिषु ब्रह्माणोऽभिव्यक्ते रग्न्यादि-
सूक्तनियम इत्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥

तत्र तत्रोक्तस्य विष्णोरग्न्यादिषु अनुस्मर्यमाणत्वात्
तन्नियम इति वादरिः ॥ ३० ॥

ओं । सम्यक्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्श-
यति । ओं ॥ ३१ ॥

ओं । आमनन्ति चैन मस्मिन् । ओं ॥ ३२ ॥

इति वैयासिकब्रह्मसूत्रप्रथमाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ।

ओं । द्युभ्वाद्यायतनं स्व-शब्दात् । ओं ॥ १ ॥

साक्षादप्यविरोधं वदन् जैमिनिः सूक्तादिनियम-
मग्न्यादिसंप्राप्त्या मन्यते । तद् यथा अथोपासते तदेव भव-
तीति दर्शयति । न ह्यन्योपासकोऽन्यं प्राप्नुत इति युज्यते
इति अत आह ॥ ३१ ॥

एनं विष्णुमस्मिन् अग्न्यादावामनन्ति योऽग्नौ तिष्ठन्
य एष एतस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुष इत्या-
दिना ॥ ३२ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थविरचिते ब्रह्मसूत्रभाष्ये
प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

ओं तत्र चान्यत्र प्रसिद्धानां शब्दानां विष्णौ समन्वयं
प्रायेणास्मिन् पादे दर्शयति । विष्णोः परविद्याविषय-

ओं । मुक्तोपपत्त्यं व्यपदेशात् । ओं ॥ २ ॥

ओं । नानुमानमतच्छब्दात् । ओं ॥ ३ ॥

प्रकृतिमुक्तं तत्र यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरीक्षमोतं मनः
सह प्राणैश्च सर्वैः तमेवैकं जानय आत्मानमित्युक्तं प्राणानां
ग्रन्थिरसि रुद्रो माविशान्तकः प्राणेश्वरः कृत्तिवासाः
पिनाकीत्यादिना रुद्रस्य प्राणाद्याधारत्वप्रतीतिः । स एषो-
ऽन्तश्चरते बहुधा जायमान इति जीवलिङ्गाच्च तयोः प्राप्ति-
रिति अत उच्यते । तमेवैकं जानय आत्मानमित्यात्मश-
ब्दात् दुष्वाद्याश्रयो विष्णुरेव आत्मब्रह्मादयः शब्दास्तस्मिन्
विष्णुमव्ययं न सम्भवन्ति यस्मात्तैर्नैवासा गुणपूर्णं तति
ब्रह्मवैवर्त्ते ॥ १ ॥

अमृतस्यैष सेतुरिति ब्रह्मविदाप्नोति परम् । नारायणं
महाज्ञेयं विश्वात्मानं परायणम् । मुक्तानां परमां गतिम् ।
एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति इत्यादि तस्यैव
मुक्तप्राप्यव्यपदेशात् । 'बहुनात्र किमुक्तेन यावच्चैनं न
गच्छति । योगी तावन्न मुक्तः स्यादेष शास्त्रविनिर्णयः ।'
इत्यादित्यपुराणे ॥ २ ॥

नानुमानात्मकागमपरिकल्पितरुद्रोऽत्र वाच्यो, भस्मध-
रोग्रादितच्छब्दाभावात् । सोऽन्तकः, स रुद्रः, स प्राण-
भृत्, स प्राणनायकः, स ईशो यो हरिर्योऽनन्तो यो विष्णु-
र्यः परः परो वरीयानित्यादिना प्राणानां ग्रन्थित्वरुद्रत्वादे-

ओ' । प्राणभृत् । ओ' ॥ ४ ॥

ओ' । भेदव्यपदेशात् ॥ ओ' ॥ ५ ॥

विष्णोरेवोक्तत्वात् ब्रह्माण्डे च । रुजं द्रावयते यस्मात् तस्मा-
द्बुद्धो जनार्दनः । ईशानादेव चेशानो महादेवो महत्त्वतः ।
पिबन्ति ये नरा नाकं मुक्ताः संसारसागरात् । तदाधारी
यतो विष्णुः पिनाकीति ततः स्मृतः । शिवः सुखात्मकत्वे न
शर्वः संरोधनाकारिः । कृत्वात्मकमिदं देहं अतो वस्ते प्रव-
र्त्तयन् । कृत्तिवासास्ततो देवो विरञ्चिश्च विरेचनात् ।
हं हृणाद् ब्रह्मनामासावैश्वर्यादिन्द्र उच्यते । एवं नानाविधैः
शब्दैरेक एव त्रिविक्रमः । वेदेषु स पुराणेषु गीयते पुरु-
षोत्तम इति वामने च । न तु नारायणादीनां नाम्ना-
मन्यत्र सम्भवः । अन्यनाम्नां गतिर्विष्णुरेक एव प्रकी-
र्त्तित इति । स्कान्दे च । ऋते नारायणादीनि नामानि
पुरुषोत्तमः । प्रादादन्यत्र भगवान् राजवर्त्तेष्वकं पुर इति ।
चतुर्मुखः शतानन्दो ब्रह्मणः पद्मभूरिति । उग्रो भस्मधरो
लम्बः कपालीति शिवस्य च । विशेषनामानि ददौ स्वकी-
यान्यपि केशव इति ब्राह्मे ॥ ३ ॥

एतैरेव हेतुभिर्नजीवो वायुश्च । अजायमानो बहुधा
विजायत इति तस्यैव बहुधा जन्मोक्तेः ॥ ४ ॥

नाटक्यं वाच्यं जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महि-
मानमिति भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

ओं । प्रकरणात् । ओं ॥ ६ ॥

ओं । स्थित्यदनाभ्याच्च । ओं ॥ ७ ॥

ओं । भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात्
। ओं ॥ ८ ॥

ओं । धर्मोपपत्तेश्च ॥ ओं ॥ ९ ॥

ओं । अक्षरमम्बरान्तधृतः । ओं ॥ १० ॥

हे विद्ये वेदितव्ये इति तस्य ह्येतत् प्रकर-
णम् ॥ ६ ॥

हा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्व-
जाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाह्ननश्चन्नन्योऽभिचाकशीति
इतीशजीवयोः स्थित्यदनोक्तेः ॥ ७ ॥

प्राणो वा आशया भूयानित्युक्ता यो वै भूमा तत्
मुखमित्युक्तेस्तस्यैव भूमत्वप्राप्तिः उत्क्रान्त प्राणानित्या-
दिलिङ्गात् प्राणशब्दो वायुवाची अतो वक्ति । संप्रसा-
दात् पूर्णसुखरूपत्वात् अध्युपदेशात् सर्वेषाम् उपर्युपदेशाच्च
विष्णुरेव भूमा सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं विश्वसम्भवम् ।
विश्वं नारायणं देवमक्षरं परमं पदम् । विश्वतः परमं
नित्यमिति श्रुतिः । तमुत्क्रामन्तं प्राणान्युत्क्रामतीत्या-
दिना उत्क्रामणादिलिङ्गविरोधोऽपि ॥ ८ ॥

सर्वगतत्वादिधर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

अदृश्यत्वादिगुणाः अदृष्टं दृष्टः श्रुतं श्रीवेत्यादिना अहं

ओं । सा च प्रशासनात् । ओं ॥ ११ ॥

ओं । अन्यभावव्यावृत्तेश्च । ओं ॥ १२ ॥

सोममाह न संविभर्मीत्यादेस्तस्यापि सम्भवान्मध्यमाक्षर-
स्योक्ता इति । अतो ब्रूते । एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्या-
काश ओतश्च प्रीतश्चेत्यम्बरान्तस्य सर्वस्य धृतेर्ब्रह्मैवाक्षरं य
उ विधातुः पृथिवीमुत द्यामेको दधार भुवनानि विश्वा
भर्ता स न भ्रियमाणो विभर्त्येको देवो बहुधा निविष्टः
यदा भारं तद्रूपन्ते सममेति यस्मिन्निदं सन्ध विधेधि सर्वं
यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुरित्यादिश्रुतेः, पृथिव्यादि
प्रकृत्यन्तं भूतं भव्यं भवच्च यत् । विष्णुरेको विभर्तीदं
नान्यस्तस्मात् क्षमो धृताविति च स्कान्दे ॥ १० ॥

सा च धृतिः प्रशासनादुच्यते । एतस्य वा अक्षरस्य वा
प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इत्यादिना ।
तच्च प्रशासनं विष्णोरेव । सप्ताह्नगर्भा भुवनस्य विष्णोस्तिष्ठन्ति
प्रदिशा विधि सणि चतुर्भिः साकं नवतिश्च नामभिश्चक्रं
न वृत्तं व्यतीरवी विद्यदित्यादि श्रुतेः । एकः शास्ता न
द्वितीयोऽस्ति शास्ता यो हृच्छयस्तमहमिदं ब्रवीमि ।
न केवलं भवतश्च राजन् सर्वे ब्रह्म बलिनश्चापरेषामित्या-
देश्च ॥ ११ ॥

अस्थूलमनखित्यादिना स्थूलव्यादीनामन्यवसुखभा-
वानां व्यावृत्तेश्च अस्थूलोऽणुरमध्यमो मध्यमो व्यापको
योऽसौ हरिरादिरनादिरविश्वो विश्वः सगुणो निर्गुण

ओ' । ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः । ओ' ॥ १३ ॥

ओ' । दहर उत्तरेभ्यः । ओ' ॥ १४ ॥

इत्यादेर्विष्णोरेव ते धर्माः अस्थूलोऽनणुरूपोऽसावविश्वो
विश्व एव च । विरुद्धधर्मरूपोऽसावैश्वर्यात् पुरुषोत्तम
इति ब्राह्मे ॥ १२ ॥

सदेव सौम्येदमग्र आसीदित्यादिना सतः स्रष्टृत्व-
मुच्यते तच्च सद्वहुस्यां प्रजायेयेति परिणाम-प्रतीतेर्न
विष्णुः, स ह्यविकारः सदा शुद्धो नित्य आत्मा सदा हरिरि-
त्यादिना अविकारः प्रसिद्ध इति अतो ब्रवीति । तदैक्षते-
तीक्षति कर्मव्यपदेशात् स एव विष्णुरब्रवीत्युच्यते । नान्योऽ-
तोऽस्ति द्रष्टा । नातोऽस्ति द्रष्टेत्यादिना तस्यैव हि तत्त्व-
क्षणं बहुत्वं आविकारेणैवोक्तम् । अजायमानो बहुधा
विजायत इति ॥ १३ ॥

चन्द्रादित्याधारत्वं विष्णोरुक्तम् । तच्चाथ यदिद-
मस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तरा-
काशः किन्तदत्र विद्यते उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव
समाहिते उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसावुभौ विद्यु-
वज्रव्राणीत्यादिना आकाशस्य प्रतीयते स चाकाशो न
विष्णुः तस्यान्ते शुषिरं सूक्ष्मं तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितमिति
शुक्लैरिति । अत आह — य आत्मापहृतपाप्मा विजरो विमृ-
त्युर्विशोको विजघत् सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः
सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य इत्यादिभ्य उत्तरेभ्यो गुणेभ्यो

गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गञ्च ॥ १५ ॥

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

दहरो विष्णुरेव । योऽशनयापिपासे शोकं मोहं जरहं
मृत्युमत्येति । स एव सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित इत्यादिना
विष्णुरेव हिते गुणाः नित्यतीर्णाशनयादिरेक एव हरिः
स्वतः अशनयादिकानन्ये तत्प्रसादात्तरन्ति हीति पाद्रे ।
सापेक्षनिरपेक्षयोश्च निरपेक्षं स्वीकर्तव्यम् । सत्यकामोऽपरो
नास्ति तन्मृते विष्णुमव्ययम् । सत्यकामत्वमन्येषां भवेच्च
काम्यकामितेति च स्कान्दे ॥ १४ ॥

अहरहर्गच्छन्त एतं ब्रह्मलोकं न विन्दतीति सुप्तस्य
त्वसद्गतिर्ब्रह्मशब्दश्चोच्यते । सता सोम्य तदासम्पन्नो भव-
तीति श्रुतेः तं हि सुप्तो गच्छति । अरश्च हरैरन्यश्चार्णवो
ब्रह्मलोके इति लिङ्गञ्च तथा दृष्टम् । अरश्चारण्यश्च सुधा-
समुद्रौ तत्रैव सर्वाभिमतप्रदौ दालित्यादिना तस्यैव हि
तल्लक्षणत्वेनोच्यते ॥ १५ ॥

एष सेतुर्विधुतिरिति धृतेश्च । एष भूताधिपतिरेष
भूतपाल इत्याद्यस्य महिम्नोऽस्मिन्नुपलब्धेः । एतस्मिन्
खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रीतश्च एतस्य वा अक्षरस्य
प्रशासने । स हि सर्वाधिपतिः सर्वपालः स ईशः स विष्णुः
पतिः विश्वस्यालेश्वर इत्यादि श्रुतिभ्यस्य ह्येव महिमा ।
सर्वेशो विष्णुरेवैको नान्योऽस्ति जगतः पतिरिति
स्कान्दे ॥ १६ ॥

प्रसिद्धेऽपि ॥ १७ ॥

इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासम्भवात् ॥ १८ ॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥

तत्रापि दहरं गगनं विशोकस्तस्मिन् तदन्तस्तदुपा-
सितव्यमिति प्रसिद्धेऽपि । तदन्तस्यापेक्षत्वात् तत् सुषिर-
इति श्रुतिविरोधः ॥ १७ ॥

परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष
आत्मेति होवाचेति जीवपरामर्शात् स इति चेत्-न,
तस्य स्वतोपहतपाप्मत्वादयसम्भवात् ॥ १८ ॥

स तत्र पर्येति जक्षणक्रीडन्नममान इत्याद्युत्तरवच-
नाद् जीवेति चेत्-न, तत्र हि परमेश्वरप्रसादाविर्भूत-
स्वरूपोऽयं मुच्यते । यत्प्रसादात् स मुक्तो भवति स भगवान्
पूर्वोक्तः ॥ १९ ॥

यं प्राप्य स्वेन रूपेण जीवो निष्पद्य स एष आत्मेति
अरमात्मार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

दहर इत्यल्पश्रुतेर्नेति चेत्-न, निचाय्यत्वादेवं व्योम-
घञ्चैत्युक्तत्वात् । एष स आत्मान्तर्हृदये ज्यायानिति श्रुत्य-
क्तत्वाच्च ॥ २१ ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

अदृश्यत्वादयः परमेश्वरे गुणा उक्ताः । तेषां सुखं
शाश्वतं नेतरेषां तदेतदिति मन्यन्ते । निर्देश्यं परमं
सुखमित्यादिना ज्ञानिसुखस्याप्यनिर्देश्यत्वमज्ञेयत्वञ्चीयते ।
अतो वक्ति ।

तमेव भान्तमनुभाति सर्वमित्यनुकृतेस्तस्य भासा
सर्वमिदं विभातीति वचनाच्च । परमात्मेवानिर्देश्य-
सुखरूपः । न हि ज्ञानिसुखमनुभाति सर्वम् । न च
तद्भासा अहं तत्तेजो राशीन् नारायणभासा हि सर्वं
भाति ॥ २२ ॥

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्र-
मसि यच्चाग्नी तत्तेजो विद्धि मामकमिति । न तद्भास-
यते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः । यद् गत्वा न निव-
र्त्तन्ते तद्भाम परमं ममेति च ॥ २३ ॥

विष्णुरेव जिज्ञास्य इत्युक्तम् । ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्य-
पानं प्रत्यगेष्यति । मध्ये वामनमासीनं विश्वे देवा
उपासत इति सर्वदेवोपास्यः कश्चित् प्रतीयते । स च
एवमेवैष प्राण इतरान् प्राणान् पृथगेव सन्निधत्ते । ओऽयं
मध्यमः प्राणः कुविदङ्गित्यादिना प्राणव्यवस्थापकत्वान्मध्य-
मत्वात् सर्वदेवोपास्यत्वाच्च वायुरेवेति प्रतीयते । अतो

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवात् ॥ २६ ॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपक्षेर्दर्शनात् २७

ऽब्रवीत् वामनशब्दादेव विष्णुरिति प्रमितः । न हि श्रुतेर्लिङ्गं बलवत् । श्रुतिलिङ्गं समाख्या च वाक्यं प्रकरणं तथा । पूर्वं पूर्वं बलीयः स्यादेवमागमनिर्णय इति स्कान्दे ॥ २४ ॥

तच्च लिङ्गं विष्णोरेव । तस्यैव प्राणत्वोक्तेस्तद्देवत्वप्राणोऽभव इति । सर्वगतस्यापि तस्याङ्गुष्ठाभात्वं हृद्याकाशापेक्षया युज्यते । इतरप्राणिनामङ्गुष्ठाभावेऽपि मनुष्याधिकारत्वान्न विरोधः ॥ २५ ॥

मनुष्याणामिव वेदविद्यायामधिकार इत्युक्तम् । तिर्यगाद्यपेक्षयैव मनुष्यत्वविशेषणमुक्तं न तु देवाद्यपेक्षेत्याह । तदुपरि मनुष्याणां सतां देवावित्यप्युपरि सम्भवति हि तेषां विशिष्टबुद्ध्यादिभावा तिर्यगादीनां तदभावादभावः तेषामपि यत्र विशिष्टबुद्ध्यादिभावस्तत्राविरोधः निषेधाभावात् दृश्यन्ते हि तरितर्यादयः ॥ २६ ॥

मनुष्या एव देवादयो भवन्तीति तदुपरीत्युक्तम् । तत्र यदि मनुष्याः सन्ती देवादयो भवन्ति तत् पूर्वं देवताभावाद्वैतोद्दिष्टकर्मणि विरोध इति चेत् न अनेकेषां

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमाना-
भ्याम् ॥ २८ ॥

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

समान-नाम-रूपत्वाच्चाट्टता वप्यविरोधो दर्श-
नात् स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

देवतापदप्राप्तिर्दर्शनात् । तेन नाकं महिमानः स चान्तः
यत्नं पूर्वं साध्याः सन्ति देवा इति ॥ २७ ॥

वाचा विरूपाणान्तायत्वाद् विश्रुतेरात्मनिश्चयान्नित्य-
त्वापेक्षत्वाच्च मूलप्रमाणस्य स्वतःप्रामाण्यसिद्धेश्च नित्यत्वाद्दे-
दस्य । तदुद्दितानां देवानामनित्यत्वात् पुनरन्यभावनियमा-
भावाच्च शब्दे विरोध इति चेत्—न, सूर्याचन्द्रमसी धाता
यथापूर्वमकल्पयत् । यथैव नियमः काले सुरादिनियम-
स्तथा । तस्मान्नानीदृशं कापि विश्वमेतद्विद्यतीत्यादेः ।
अत एव शब्दात् तेषां प्रभवनियमात् । महतां प्रत्यक्षाद्
यथेदानीं तथोपर्यपि देवादयो भविष्यन्तीतीतरेषामनु-
मानाच्च ॥ २८ ॥

अत एव शब्दस्य नित्यत्वादेव च देवप्रवाहनित्यत्वं
युक्तम् ॥ २९ ॥

अतीतानागतानां देवानां समाननामरूपत्वात् प्राप्त-
पदानां मुक्तपदप्रवृत्तावप्यविरोधः । यथापूर्वमिति दर्श-
नात् । अनादि निधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भवाः ।

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारः जैमिनिः ॥ ३१ ॥

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

भावात्त वादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु दृष्टयः । वेदशब्देभ्य-
श्वादी निश्चमे स महेश्वर इति स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

वसूनामेवैको भूत्वेत्यादिना प्राप्यफलत्वात् प्राप्य-
पदानां मध्वादिविद्यास्वनधिकारं जैमिनिर्न्यते ॥ ३१ ॥

ज्योतिषि सर्वज्ञत्वेऽभावाच्च । आदित्यप्रकाशेऽन्तर्भाव-
वत् तज्ज्ञाने सर्ववसूनाम् अन्तर्भावात् । नित्यसिद्धत्वाद-
विद्यानाम् ॥ ३२ ॥

फले विशेषाभावात् प्राप्तपदानामपि देवानां मध्वा-
दिष्वधिकारं वादरायणो मन्यते, अस्ति हि प्रकाश-
विशेषः । यावत् सेवापरं तत्वं तावत् सुखविशेषता ।
सम्भवाच्च प्रकाशस्य परमेकमृते हरिम् । तेषां सामर्थ्य-
योगाच्च देवानामप्युपासनम् । सर्वं विधीयते नित्यं सर्व-
यज्ञादि कर्म चेति स्कान्दे । उक्तफलानधिकारमात्रं
जैमिनिमतम् अतो न मतविरोधः । सर्वज्ञस्यैव कृष्णस्य
त्वेकदेशविचिन्तितम् । स्वीकृत्य मुनयो ब्रूयुस्तन्मतं न
विरुध्यत इति च ब्राह्मे । मनुष्याधिकारत्वादित्युक्तेऽ-
विशेषाच्छूद्रस्याप्यहं हारेवो शूद्रेति पौत्रायणोक्तेरधिकार-
इति । अत आह ॥ ३३ ॥

शुगस्य तदनादर-श्रवणात् तदाद्रवणात्

सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

क्षत्रियत्वावगतेऽष्टोत्तरोत्त चैकरथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

संस्कार-परामर्शात् तदभावाभिलापाच्च ॥ ३६ ॥

तदभावनिर्द्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

नासौ पौत्रायणः शूद्रः शूचाद्रवणमेव शूद्रत्व' कमूचर-
एनमेत मन्तमित्यनादरश्रवणात् । सह संजिहान एव
क्षत्तारमुवाचेति सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

अयमश्वतरीरथ इति चित्ररथसम्बन्धित्वेन लिङ्गेन
पौत्रायणस्य क्षत्रियत्वावगतेश्च । रथस्त्वश्वतरीयुक्तश्चित्र
इत्यभिधीयते इति ब्राह्मि । यत्र त्वदीस्तत्र न वेदो यत्र
मो रथ इति च ब्रह्मवैवर्ते ॥ ३५ ॥

अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयतीत्यध्ययनार्थं
संस्कारपरामर्शात् । नाग्निर्न यज्ञो न क्रियासंस्कारो न
व्रतानि शूद्रस्त्विति पैङ्गिश्रुतौ संस्काराभावाभिलापाच्च ।
उत्तमस्त्रीणान्तु न शूद्रवत् । सपत्नीं मेऽपराधमपतिं म
इत्यादिष्वधिकारदर्शनात् । संस्काराभावेनाभावस्तु सामा-
न्येन । अस्ति च तासां संस्कारः, स्त्रीणां प्रदानकर्म्मैव
ग्रथोपनयनं तथैव स्मृतेः ॥ ३६ ॥

बाहमेतद्देह भो यज्ञोवेऽहमस्मीति सत्यवचनेन सत्यः

अवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

कम्पनात् ॥ ३९ ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

कामस्य शूद्रत्वाभावनिर्धारणे हारिद्वयतस्य नैतदब्राह्मणो
विवक्तुमर्हतीति तत्संस्कारे प्रवृत्तेश्च ॥ ३७ ॥

अवणे तपुजतुभ्यां श्रोत्रपरिपूरणम् । अध्ययने जिह्वा-
च्छेदः । अर्थावधारणे हृदयविदारणमिति प्रतिषेधात् ।
नाग्निर्न अन्नं शूद्रस्य तथैवाध्ययनं कुतः । केवलैव तु शुश्रूषा-
त्रिवर्णानां विधीयते इति स्मृतेश्च । विदुरादीनां तूत्पन्न-
ज्ञानत्वात् कश्चिद्विशेषः ॥ ३८ ॥

यदिदं किञ्च जगत् सर्वं प्राणये जातिनिःसृतम् । मह-
द्भयं वज्रमुद्यतं यत्र तद्विदुरमृतास्ते भवन्तीत्युद्यतवज्रज्ञाना-
श्लोक्तः प्रतीयत इति अतोऽब्रवीत् । एजतीति कम्पनवचना-
दुद्यतवज्रो भगवान् । को ह्येवान्यात् कः प्राण्याद् यदेष
आकाश आनन्दो न स्यादिति हि श्रुतिः । प्राणस्य प्राणमुत
चक्षुषश्चक्षुरिति च । नभस्वतोऽपि सर्वाः स्युश्चेष्टा भगवतो
हरेः । किमुतान्यस्य जगती यस्य चेष्टा नभस्वत इति
स्कान्दे । चक्रञ्चङ्गमणादेष वर्जनाद्वज्र उच्यते । खण्डनात्
खड्ग एवैष हेति नामा हरिः स्वयमिति ब्रह्मवैवर्ते ॥ ३९ ॥

हृदय आहितं ज्योतिः परमात्मैत्युक्तं तत्र योऽयं विज्ज्ञा-
नमयः प्राणेषु हृदयन्तर्ज्योतिःपुरुष इत्यत्रोभौ लोकमवत-

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

सञ्चरतीति वचनाद् जीव इति प्रतीयत इति । अत उच्यते । विष्णुरेव ज्योतिर्विष्णुरेवात्मा विष्णुरेव ब्रह्म विष्णुरेव बलं विष्णुरेव यशो विष्णुरेवानन्द इति दर्शनाच्चतुर्वेदशिखायां ज्योतिर्विष्णुरेव प्राज्ञेनात्मा अत्रारूढ उत्सर्जनाद् यातीति वचनात्तस्यापि लोकसञ्चरणमस्थिव ॥ ४० ॥

सर्वाधारत्वं विष्णोरुक्तं तच्चाकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहितव्याकाशस्य प्रतीयते । वै नामेति प्रसिद्धोपदेशात् प्रसिद्धाकाशश्चाङ्गीकर्तव्य इति । अत उच्यते । ते यदन्तरा तद्ब्रह्मेत्यर्थान्तरत्वादिव्यपदेशादाकाशो हरिरिव । अवर्णम् । ततो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहित्वादिश्रुतेः तस्य हि तल्लक्षणम् । अनामा सोऽप्रसिद्धत्वादरूपो भूतवर्जनादिति च ब्राह्मे ॥ ४१ ॥

असङ्गत्वं परमात्मन उक्तं, तच्च स यत्तत्र किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गी ह्ययं पुरुष इति स्तत्रादि द्रष्टुः प्रतीयते । स च जीवः प्रसिद्धेरिति अतो वक्ति । प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेदनान्तरम् । प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्जनाद् यातीति भेदव्यपदेशान्न जीवः परत्र वा सङ्गः स्वप्नादिद्रष्टृत्वं च सर्वज्ञत्वात्तस्मैव युज्यते ॥ ४२ ॥

एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्येति ब्राह्मणस्यापि नित्य-

पत्यदिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

इति वैयासिक-ब्रह्मसूत्रे प्रथमाध्यायस्य
तृतीयः पादः ।

आनुमानिकमर्थकेषामिति चेन्न शरीररूपक-
विन्यस्त-गृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

महिमा प्रतीयते स च ब्राह्मणः स वा एष महाजन आत्मे-
त्यजशब्दाद्विरिञ्चिरिति प्राप्तं देवानाञ्च विद्याकर्म्मणोः पद-
प्राप्तिः सूचिता तदुपर्थ्यपीति अतो ब्रवीति । सर्वस्याधिपतिः
सर्वस्थेशानः स वा एष नेति नेतीत्यादि शब्देभ्यो नित्य-
महिमो विष्णुरेव उतामृतत्वस्थेशानो यदन्नेनातिरोहति ।
सप्तार्द्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशाविधर्म्मणि
स यो तो श्रुत इत्यादिश्रुतिभ्यस्तस्यैव हि ते शब्दाः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते श्रीमत्ब्रह्म-
सूत्रभाष्ये प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ।

श्री । श्रुतिलिङ्गादिभिरन्यत्रैव प्रसिद्धानामपि शब्दानां
सामर्थ्येन विशेषहेतुभिर्विष्णावेव प्रवृत्तिं दर्शयत्यस्मिन्
पादे । तत्तु समन्वयादिति सर्वशब्दानां परमे समन्वय

सूक्ष्मन्तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

उक्तः तन्न युज्यते । अव्यक्तात् पुरुषः पर इति सांख्यामु-
मानकल्पितं प्रधानमध्येकेषां शाखिनामुच्यते इति चेत् न,
तस्यैव पारतन्त्र्याच्छरीररूपकेऽव्यक्ते विश्वस्तस्य परमात्मन
एवाव्यक्तशब्देन गृहीतेः । कप्रत्ययः कुत्सने । परमात्मन
एवाव्यक्तशब्दस्तत्तन्त्रत्वेन तच्छरीररूपत्वादितरस्याव्यक्तः
शब्दः तुच्छेनान्वपिहितं तदासीदिति दर्शयति च । अव्य-
क्तमचलं शान्तं निष्कलं निष्क्रियं परम् । यो वेद हरिमा-
त्मानं स भयादनुमुच्यत इति पिप्पलादिशाखायाम् । अक्षरं
ब्रह्म परमम् इत्युक्ता अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्त इति वचनाच्च ॥१॥

सूक्ष्ममेवाव्यक्तशब्देनोच्यते यदुच्यततामर्हति । यत्तत्
सूक्ष्मं परमं वेदितव्यं नित्यं पदं वैष्णवं ह्यामनन्ति । यत्
तल्लोकान् विदुर्लोकं सारं विदन्त्येतत् कवयो योगनिष्ठा
इति पिप्पलादशाखायाम् । मुख्ये च विद्यमानेनामुख्यं
युक्तम् ॥ २ ॥

तदधीनत्वाच्चाव्यक्तत्वादीनां तस्यैवाव्यक्तत्वपरावर-
त्वादिकमर्थवत् । यदधीनो गुणो यस्य तद्गुणो सोऽभि-
धीयते । यथा जीवः परात्मेति यथा राजा जयीत्यपि
इति स्कान्दे ॥ ३ ॥

अन्यस्य न वाच्यत्वं युज्यते ॥ ४ ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि ॥ ५ ॥

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

तयाणामेव चैव उपन्यासः प्रज्ञश्च ॥ ७ ॥

महद्वच्च ॥ ८ ॥

चमसवदविशेषात् ॥ ९ ॥

महतः परं भुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते इति ज्ञेयत्वं वदतीति चेत् न, प्राज्ञः परमात्मा हि तत्रोच्यते । अणोरणीयान्महतो महीयानिति तस्यैव महतो महत्त्वम् । सर्वस्मात् परस्य महतोऽपि परत्वं युज्यते ॥ ५ ॥

सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदं इति तस्य ह्येतत् प्रकरणम् ॥ ६ ॥

तयाणामेव पितृसौम्यन्नस्य स्वर्ग्याग्निपरमात्मनां प्रश्न उपन्यासश्च । अविज्ञान प्रार्थनश्च प्रश्न इत्यभिधीयते इति वचनात् विरोधः ॥ ७ ॥

यथा हिमवच्छब्दो महत्तत्वे प्रसिद्धोऽपि परमात्मन एव मुख्यः, एव मितरेऽपि ॥ ८ ॥

यथा चमस शब्दोऽन्यत्र प्रसिद्धोऽपीदं तच्छिरः एष ह्यर्वाङ्गिलश्चमस ऊर्ध्वं बुध्न इति श्रुतेः शिरोवाचकः । एव-
मव्यङ्गादिशब्दाः सर्वेऽन्यत्र प्रसिद्धा अपि नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति । तं वै विष्णुं परममुदाहरन्तीत्यादि श्रुतेः । परमात्माभिधायका एव अविशेषात् श्रुतेः ॥ ९ ॥

ज्योतिरूपक्रमा तु तथा ह्यधोयत एके ॥ १० ॥

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ ११ ॥

न सकृद्योपसङ्गोऽपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ १२ ॥

प्राणादयो वक्ष्यंते ॥ १३ ॥

ज्योतिषैकेषामसत्त्वान्ते ॥ १४ ॥

वसन्ते वसन्ती ज्योतिषा यजेतेत्यादि कर्माभिधायकस्य
कर्माक्रमादिविरोधान्न युज्यते इति अत आह ज्योति-
रित्यादि । कर्मवाचकत्वेन प्रसिद्धाभिधेयोऽपि स एव ।
एष इमं लोकमभ्यास्यद्विमुक्तस्य ता वा एताः सर्वा
ऋचाः सर्वे वेदाः सर्वे एवैव व्यवहृतिः प्राण एव प्राण ऋच
इत्येव विद्यादिति ह्युच्यते एके ॥ १० ॥

मधुविद्यादिवत् सर्वमस्मादतिरिक्तं परस्य कल्पनोपदेशाच्च
न कर्माक्रमादिविरोधः ॥ ११ ॥

यस्मिन् पञ्च पञ्च जना आकाशस्य प्रतिष्ठित इत्यादिषु
बहुसंख्योपसंग्रहेऽपि न विरोधः । तस्यैवाकाशादिषु
नानाभावात्तदतिरिक्तस्वरूपवत्त्वाच्च ॥ १२ ॥

पञ्च पञ्चजनानाह प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः
श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्त्रस्यान् मनसो मन इति वाक्य-
शेषात् ॥ १३ ॥

तदेवा ज्योतिषां ज्योतिरित्यनेन कारणानां पञ्चकम् ॥ १४ ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तः ॥१५॥

समाकर्षात् ॥ १६ ॥

जगद्वाचित्वात् ॥ १७ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्तेति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥१८॥

अवान्तरकारणत्वेनापि स एवोच्यते इति वक्ति आका-
शादिष्ववान्तरकारणत्वेन स एव स्थितः यथा व्यपदिष्ट-
स्यैव परस्य य आकाशे तिष्ठन्नित्यादिना आकाशादि-
षूक्तेः ॥ १५ ॥

सर्वशब्दानां परमात्मवाचकत्वे कथमन्यत्र व्यवहार-
इति अतोऽब्रवीत् । परमात्मवाचिनः शब्दा अन्यत्र समा-
कृत्य व्यवह्रियते । परस्य वाचकाः शब्दाः समाकृत्येतरे-
ष्वपि । व्यवह्रियन्ते सततं लोकवेदानुसारत इति
पादो ॥ १६ ॥

तद्धि कथं तेषां शब्दानां जगति प्रसिद्धिः । जगति व्यव-
हारो लोकस्य न तु परमात्मनि तथा । अतो जगति
प्रसिद्धिः शब्दानाम् ॥ १७ ॥

तदधीनत्वात्तच्छब्दवाच्यमित्युक्तम् । तज्जीवमुख्यप्रा-
णयोर्लिङ्गम् । अस्य यदैकांशाभ्याम् जीवो जहात्यथ सा
शुच्यति वायुना हि सर्वे लोका नेनीयन्ते इत्यादि-
श्रुतिभ्य इति चेत् न, उपासनात्त्रैविध्यादिति व्याख्यात-
त्वात् ॥ १८ ॥

अन्वार्थन्तु, जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि
चैवमेके ॥ १६ ॥

वाक्यान्ययात् ॥ २० ॥

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्रयः ॥ २१ ॥

उत्क्रमिष्यत एवं भावादित्यौडुलोमिः ॥ २२ ॥

अवस्थितेरिति काशकृतज्ञः ॥ २३ ॥

परमात्मज्ञानार्थं कस्मादिकमपि वदतीति जैमिनिः ।
कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति तस्मै
होवाच द्वे विद्ये वेदितव्ये कथन्तु भगवः स आदेशो
भवतीति यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेनेत्यादिना प्रश्नव्या-
ख्यानाभ्याम् । एवमपि चैके पठन्ति । यस्तं न वेद
किंमृचो करिष्यतीति ॥ १६ ॥

वाक्यस्याप्येवमन्वयो युज्यते पृथक् स्थितस्यापि पर-
मात्मनः ॥ २० ॥

नान्यः पन्था विद्यते अयनायेति प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्ग-
त्वेन कस्मादिकमुच्यत इत्याश्रयः । यस्मादेवमनित्यफल-
मन्यत्तस्मान्नान्यः पन्था इति ॥ २१ ॥

उत्क्रमिष्यतो मुमुक्षोः कस्मादिना भाव्यं साधनसाध-
नत्वेन अतस्तद्वक्तृत्वौडुलोमिः मन्यते ॥ २२ ॥

सर्वं परमात्मन्यवस्थितमिति वक्तुं तद्वचनमिति काश-
कृतज्ञः । कृष्णद्वैपायनमतादेकदेशविदः परे । वदन्ति
यथा प्राज्ञं न विरोधः कथञ्चनेति पादौ ॥ २३ ॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २४ ॥

अभिध्योपदेशाच्च ॥ २५ ॥

साक्षाच्चोभयान्न नात् ॥ २६ ॥

आत्माकृतेः परिणामात् ॥ २७ ॥

स्त्रीशब्दा अपि तस्मिन्नेवेत्याह हन्तैतमेव पुरुषं
सर्वाणि नामान्यभिवदन्ति । यथा नद्यः स्यन्दनानाः
समुद्रायणाः समुद्रमभिविशन्त्येवमेवैतानि नामानि
सर्वाणि पुरुषमभिसंविशन्तीति प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्
प्रकृतिशब्दवाच्योऽपि स एव ॥ २४ ॥

मायानु प्रकृतिं विन्यासयितुं च महेश्वरम् । महा-
मायेत्यविद्येति नियतिर्मोहिनीति च । प्रकृतिर्वासने-
त्येव तवेच्छानन्त ! कथ्यत इति वचनादभिध्यैव च प्रकृति-
शब्देनोच्यते । सोऽभिध्यासप्रकृतिः स प्रज्ञा च आनन्द इति
श्रुतेरभिध्या च स्वरूपमेव । ध्यायति ध्यानरूपासौ सुखी
सुखमतीव च । परमैश्वर्ययोगेन विरुद्धार्यतयेष्यत इति
ब्रह्माण्डे एषस्त्रैषः पुरुष एष प्रकृतिरेष आत्मैष ब्रह्मैष
लोक एष आलोको योऽसौ हरिरादिरनादिरनन्तोऽतः
यरमः परादिश्चरूप इति पैङ्गिश्रुती साक्षादेव प्रकृतिपुरुष-
त्वान्नानात् ॥ २५ ॥ २६ ॥

प्रकर्षेण करोतीति प्रकृतिरिति योगाच्च प्रकृतावनु-
प्रविश्य त्वां परिणाम्येतत् परिणामनियामकत्वेन तव
स्थित्वात्मनो बहुधाकरणात् अथ हैष आत्मा प्रकृतिमनु-

योनिश्च हि गीयते ॥ २८ ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २९ ॥

इति श्रीकृष्णार्जुनसंवायेन कृतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीम-
दानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादविरचिते प्रथ-
माध्यायस्य चतुर्थपादः समाप्तः ।

प्रविश्यात्मानं बहुधा चकार तस्मात् प्रकृतिरित्याचक्षते
इति भास्ववेद्यश्रुतिः । अविकारोऽपि परमः प्रकृतिस्तु
विकारिणी । अनुप्रविश्य गोविन्दः प्रकृतिश्चाभिधीयत
इति नारदीये । न चान्यत् कल्प्यम् अप्रमाणक-
त्वात् ॥ २७ ॥

अव्यवधानेनोत्पत्तिद्वारत्वञ्च प्रकृतित्वं तद्भास्यैव हि
गीयते । यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीरा इति व्यवधाने
प्रसूतिस्तु पुंस्त्वं विद्वद्भिरिष्यते । स्मृतिरन्यवधानेन प्रकृति-
त्वमिति स्थितिः । उभयात्मकसूतित्वाद्वास्तुदेवः परः
पुमान् । प्रकृतिः पुरुषश्चेति शब्दैरेकोऽभिधीयत इति
ब्रह्माण्डे ॥ २८ ॥

एतेन सर्वे शून्यादि शब्दा अपि व्याख्याताः । एष
ह्येव शून्य एष ह्येव तुच्छ एष ह्येवाभाव एष ह्येवाव्यक्तोऽ-
दृश्योऽचिन्त्यो निर्गुणश्चेति महोपनिषदि । शब्दत्वं कुरुते

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनव-
काशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

विष्णुरदृश्यः सन् परः स्वयम् । तस्माच्छून्यमिति प्रोक्त-
स्लोदनात्तुच्छ उच्यते । नैष भावयितुं योग्यः केनचित्
पुरुषोत्तमः । अतो भावं वदन्त्येनं नाशयत्वान्नाश इत्यपि ।
सर्वस्य तदधीनत्वात्तत्तच्छब्दाभिधेयता । अन्येषां व्यव-
हारार्थमिष्यते व्यवहर्तृभिरिति महाकौर्म्ये एतेन तदधी-
नत्वादयुक्तयुक्तिसमुदायेन । अवधारणार्थं सर्वस्याप्युक्त-
स्याध्यायभूलतः । द्विरुक्तिं कुर्वते प्राज्ञा अध्यायान्ते विनि-
र्णये इति वराहसंहितायाम् ॥ २८ ॥

इति श्रीकृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्द-
तीर्थ-भगवत्-पूज्यपाद विरचिते प्रथमाध्यायस्य
चतुर्थपादः समाप्तः ।

उक्तैर्वै विरोधं दर्शयत्यनेनाध्यायेन । प्रथमपादे
वृत्त्यविरोधं प्रथमतः स्मृत्यविरोधं दर्शयति सर्वज्ञा रुद्रादयः
अतस्तेषां वचनविरोधेऽप्रामाण्यमेव स्यादिति चेत् न अन्य-
स्मृतीनां विष्णादिभिर्नितरां सर्वज्ञैरेव कृतत्वाच्छ्रुतेरा-
दिव्यं सिध्यति ॥ १ ॥

इतरेषाञ्चानुपलब्धः ॥ २ ॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वञ्च शब्दात् ॥ ४ ॥

इतरेषां तासु स्मृतिषूक्तानां फलादीनां प्रत्यक्षतोऽनुप-
लब्धेरप्रामाण्यं तासां युक्तं च शब्देन भागोपलब्धिरङ्गी-
कृता ॥ २ ॥

योगफलं प्रत्यक्षोपलब्धिरिति न मन्तव्यम् । उक्ता-
भ्यामेतत्तत्काल एव फलादृष्टेः ।

नैव श्रुतेस्तदनुसारिस्मृतिश्च तदुक्तानुपलब्धेरप्रामाण्यं
विलक्षणत्वान्नित्यत्वात्तदनुसारित्वाच्च । न हि नित्य-
दोषाः कल्पाः स्वतश्च प्रामाण्यं अन्यथानवस्थितेः ।
न चक्षुर्न श्रोत्रं न तर्को न स्मृतिर्वेदा ह्येवैनं वेदय-
तीति भास्यवेद्यश्रुतेश्च । नित्यत्वञ्च शब्दादेव प्रतीयते ।
वाचाविरूपनित्यदेत्यादौ । अनादिविधना नित्येति च
स्मृतिः ॥ ३ ॥

अधिकारिणां फलं भविष्यत्पुराणे च । ऋग्यजुः-
सामाथर्वाख्या मूलरामायणं तथा । भारतं पञ्चरात्रञ्च
वेदा इत्येव शब्दिताः । पुराणानि च यानीह वैष्णवानि
विदो विदुः । स्वतःप्रामाण्यमेतेषां नात्र किञ्चिद्विचार्यते ।
यद्येषूक्तं न दृश्येत पूर्वकर्मत्र कारणम् । ना प्रामाण्यं
भवेदेषां दृश्यते ह्यधिकारतः । इतः प्रामाण्यमन्येषां क

अभिमानिद्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥५॥

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

स्वतस्तु कथञ्चन । अदृश्योक्तौ ततस्तेषामप्रामाण्यं न संशय-
इति ॥ ४ ॥

सदब्रवीदापोऽब्रुवन्नित्यादि वचनाद्युक्तिविरुद्धो वेद-
इत्यतोऽब्रवीत् । सदाद्यभिमानिदेवतैव तत्र व्यपदिश्यते ।
तेषाञ्चेतरभ्यो विशिष्टं सामर्थ्यमनुगतिश्च सर्वत्र । अतस्तासां
सर्वमुक्तं युज्यते ॥ ५ ॥

तासां सामर्थ्यं महद्भिः भविष्यत् पुराणे । पृथिव्याद्य-
भिमानिन्यो देवताः प्रथितौजसः । अचिन्त्याः शक्तयस्तासां
दृश्यन्ते मुनिभिश्च ताः । ताश्च सर्वा गता नित्यं वासुदेवै-
कसंश्रयाः । इति ॥ ६ ॥

असदेवेदमग्र आसीत् । असतः सदजायतेत्यादिना
असतः कारणत्वोक्तिर्विरोध इत्यतो वक्ति । प्रतिषेधमात्रत्वा-
न्नासतः कारणत्वं युक्तम् । असतः कारणत्वाद्युक्तिविरुद्धं
वेदवाक्यमित्येतदत्र निषिध्यते । सर्वशब्दानां ब्रह्मणि सम-
न्वयेऽपि सदधीनत्वादर्थवदित्यादिनाऽमुख्यत्वेनान्यस्यापि
वाच्यत्वाङ्गीकारादुभयतः प्राप्तिः । तथाच श्रुतिप्राप्तमेवा-
सम्मतमत्र निषिध्यते समस्योपरि निषेधात् अर्थाद्युक्तिविरो-
धोऽत्र निराक्रियते ॥ ७ ॥

अपौतौ तद्वत् प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेव न
निर्मीक्ष्यप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

स अत उत्पत्तौ प्रलयेऽपि सर्वासत्त्वमेव स्यात् ॥ ८ ॥

प्रलये सर्वासत्त्वं भावे दृष्टान्तभावादेव न युज्यते । सत
उत्पत्तिः सविशेषनाशश्च लोके दृष्टः दृष्टान्तभावादेव ॥ ९ ॥ १० ॥

एतावानप्य तर्क इति प्रतिष्ठापकप्रमाणाभावादुक्ताद-
न्यथानुमेयमिति चेन्न । एवमपि प्रमाणसिद्धेऽपि मोक्षेऽ-
न्यथानुमेयत्वादनिर्मीक्ष्यप्रसङ्गः । अतो यावत् प्रमाणसिद्धं
तावदेवाङ्गीकर्तव्यं नातोऽन्यच्छेदः । यावदेव प्रमाणेन
सिद्धं तावदहापयन् । स्वीकुर्यान्नेव चान्यत्र शक्यं मान-
स्यते कचिदिति वामने ॥ ११ ॥

एतेन दृष्टान्तभावेनाभावेन विशिष्टा अपरिग्रहा अपि
विरुद्धसिद्धान्ताः । अकर्तृकत्वात् चेतनकर्तृत्वजीवकर्तृत्वा-
दयोऽपि । अकस्माद्बीदमाविरासीदकस्मात्तिष्ठत्वकस्मा-
त्क्षयमभ्युपैति । प्रधानादिदमुत्पन्नं प्रधानमधितिष्ठति प्रधाने
क्षयमभ्येति न ह्यन्यत् कारणं मतम् । जीवाद्भवन्ति भूतानि
जीवे तिष्ठन्त्यवच्छेदाः । जीवे तु क्षयरुच्छिन्ति न जीवात्

भोक्तापक्षेरेविभागश्चेत् स्वाप्नोक्तवत् ॥ १३ ॥

तदनन्यत्वमारम्भशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

कारणं परमित्यादि श्रुतिप्राप्ता निराकृताः यथा दुःखादिषु जीवस्याभ्यतन्त्रमेवमन्येष्वपीति दृष्टान्तः । श्रुतिगतिसु ब्रह्मवाचकत्वेन दर्शिता । यत्रान्यवाचकत्वेऽप्यविरोधस्तत्रान्यदप्यमुख्यतयोच्यते । यत्र विरोधस्तत्र ब्रह्मैवोच्यते इति नियमः ॥ १२ ॥

कैश्चाणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्तीति मुक्तजीवस्य परप्राप्तिरुच्यते । अतस्तयोरविभागः । अतः पूर्वमपि स एव । न ह्यन्यस्यान्यत्वं युज्यत इति चेन्न स्वाप्नोक्तवत् । यथा लोके उदक उदकान्तरस्यैकीभावव्यवहारेऽप्यन्तर्भेदोऽस्त्येव एवं स्यादन्यत्रापि । तथाच श्रुतिः । यथोदकं शुद्धे शुद्धमासितं तादृगेव भवतीति स्कान्दे च । उदकं तूदके सितं मिश्रमेव यथा भवेत् । न चैतदेव भवति यतो वृद्धिः प्रदृश्यते । एवमेव हि जीवोऽपि तादात्म्यं परमात्मनः । प्राप्नोऽपि नासी भवति स्वातन्त्र्यादिविशेषणात् इति । ब्रह्मेशानादिभिर्देवैर्यत् प्राप्तुं नैव शक्यते । तद्यत् स्वभावकैवल्यं स भवान् कैवली हरिरिति च । न ते महित्वमन्वशुवन्ति । न ते विष्णोर्जायमानो न जायत इत्यादि च फलत्वेऽपि युक्तिविरोधेऽन्तर्भावाच्चोक्तम् ॥ १३ ॥

स्वतन्त्रबहुसाधनसृष्टिर्लोकदृष्टान्तेनैव ब्रह्मणः स्वरूप-

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्य-
शेषात् ॥ १७ ॥

सामर्थ्यादेव तस्य सृष्टिः किं त्विदासीदधिष्ठानमारम्भणं
कतमस्वित् कथमासीदिति ह्याच्चेपः । अधिष्ठानाद्यनुक्तेः ।
आदिशब्दात् युक्तिभिश्च । परतन्त्रो ह्यपेक्षेत स्वतन्त्रः किमपे-
क्षते । साधनानां साधनत्वं यतः किं तस्य साधनैरित्या-
दिभिः ॥ १४ ॥

स्वतन्त्रसाधनभावे प्रमाणैरुपलभ्येत । अनुक्तं पञ्चभि-
षदैर्न वस्तुस्ति कुतश्चन । अतो वेदत्वमेतेषां यतस्ते सर्व-
वेदका इति स्कान्दे ॥ १५ ॥

अद्भ्यः संभूतः पृथिव्यो रसाच्चेत्यादि साधनान्तरप्रतीतिः
कथमनुपलब्धिरित्यत आह । अवरस्य तदधीनस्य साधनस्य
सत्त्वात् । काल आसीत् पुरुष आसीत् परम आसीत्
तद्यदासीत्तदा वृतम् आसीदथ ह्येक एव परम आसीद्य-
स्यैतदासीत् न ह्येतदासीदिति काषायणश्रुतिः ॥ १६ ॥

नासदासीन्नो सदासीत्तदानीमिति सर्वस्यासत्त्वव्यप-
देशान्नेति चेन्न अव्यक्तत्वपारतन्त्र्यादिधर्मान्तरेण हि तदु-
च्यते तम आसीदित्यादि वाक्यशेषात् न चान्यत्र प्रमाण-
मस्ति । अजा ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जह्यात्वेनां भुक्तमी-
गामजोऽन्यः । अनाद्यनन्तं जगदेतदीदृक् प्रवर्तते नात्र

युक्तैः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

विचार्यमस्ति । न चान्यथा क्वापि च कस्य वेदमभूत् पुरा
नापि तथा भविष्यत् । असत्यमपत्तिरुन्ते जगदादुरनीश्व-
रम् । असत्यमाहुर्जगदेतद्वाः शक्तिं हर्येन विदुः परां
हि । यः सत्यरूपं जगदेतदीदृक् सृष्टा भूतत्वत् सत्यकक्षा
महात्माहुः सत्यकर्मति सत्यं ह्येवेष्टं विश्वमसी सृजते । अथै-
नमाहुर्नित्यकर्मति । नित्यं ह्येवासी कुरुते । यच्चोक्त सत्य-
मित्येत्तमोषमित्यादि स्मृतिश्रुतिभ्यः । परस्परविरोधे तु
वाक्यानां यत्र युक्तता तद्देशथः परिज्ञेयो नावाश्या युक्ति-
गिष्यत इति हहन्मंहितायां विरुद्धवत् प्रतीयते न आगमाय
एवं मिथः । तत्र सद्धानुसारेण तेषामर्थोऽन्ववेक्ष्यत इति च ।
इशानीशो जगन्निध्या न पूज्यो गुरुरित्यपि । इत्यादि
बुद्धिरुद्धानि प्रमाणान्यत्र युक्तयः । प्रमाणीर्बहुभिर्ज्ञेया भासा
इति वैदिकैः । वेदवेदानुसारेण विरोधेऽन्यार्थकल्पना ।
अन्येषान्ते विरुद्धानां विप्रलम्बीऽथ विश्वम इति भागवत-
तन्त्रे । शास्त्रार्थयुक्तोऽदुःखः प्रमाणनूतनं मतम् । मध्य-
मं त्वागमो ज्ञेयः प्रत्यक्षमधमं स्मृतम् । प्रत्यक्षयोरगमयो-
र्विरोधे निश्चयाय तु । अनुमद्यो न स्वतन्त्राः प्रमाणपदवीं
ययुरिति पुरुषोत्तमतन्त्रे ॥ १७ ॥

साधनद्वानां साधनत्वं यदात्माधीनमिष्यते । तदा साध-
नसम्पत्तिरैश्वर्यद्योतिका भवेदित्यादेः साधनान्तरेण सृष्टि-
र्युक्ता । अद्भ्यः सम्भूतो हिरण्यगर्भ इत्यष्टावित्यादिशब्दान्त-
राच्च ॥ १८ ॥

पटवच्च ॥ १९ ॥

यथा च प्राणादि ॥ २० ॥

इतरव्यपदेशाद्विताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

अधिकन्तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्वि ॥ २४ ॥

साधनान्तरेण हि पटादिसृष्टिर्दृष्टा ॥ १९ ॥

तच्च साधनं जातं तेनानुप्रविष्टमेव । यथा शरीरेन्द्रियादि । प्रकृतिं पुरुषश्चैव प्रविश्य पुरुषोत्तमः । क्षोभयामास भगवान् सृष्ट्यर्थं जगतो गुरुः इति कौर्म्ये ॥ २० ॥

जीवकर्तृत्वपक्षः श्रुतिप्राप्ते विस्तरान्निराक्रियते । जीवकर्तृत्वपक्षे हितकरणमहितकरणञ्च न स्यात् ॥ २१ ॥

न च ब्रह्मणः अमचिन्तादिदोषप्राप्तिः अधिकशक्तिमत्त्वात् श्रोता मन्ता द्रष्टा देष्टा द्योष्टा विज्ञाता प्रज्ञाता सर्वेषां भूतानामन्तरपुरुषः एष त आत्मा सर्वान्तरीयो अश्नायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येतीति निर्देशात् ॥ २२ ॥

दिष्टवन्मा स्वतन्त्रत्वात् स्वतः कर्तृत्वानुपपत्तिर्जीवस्य । यथा दारुमयीं योषां नरः स्थिरसमाहितः । सङ्गत्य अङ्गमङ्गानि तथा राजन्निमाः प्रजाः इति महाभारते ॥ २३ ॥

जीवेनैव कार्योपसंहारदर्शनान्तस्य कर्तृत्वमिति चेन्न

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

कृत्स्न प्रसक्तिनिरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

यथा गोषु क्षीरं दृश्यमानमपि प्राणैव जायते । अन्नं रसादिरूपेण प्राणः परिणयत्यसाविति वचनात् एवं जीवे दृश्यमानोऽपि कार्थ्योपसंहारोऽस्वातन्त्र्यात् परकृत एव । य आत्मानमन्तरोपगमयति । नाहं कर्त्ता न कर्त्ता त्वं कर्त्ता यस्तु सदा प्रभुरित्यादिः ॥ २४ ॥

न च कर्त्तृरीश्वरस्यादृष्टिविरोधः । देवादिवददृश्यत्व-शक्तियोगात् लोकेऽपि पिशाचादीनां तादृशी शक्तिर्दृष्टा किमीश्वरस्य । न युक्तियोगाद्वाक्यानि निराकार्थान्यपि क्वचित् । विरोध एव वाक्यानां युक्त्या न तु युक्तय इति दृढतत्संहितायाम् ॥ २५ ॥

अथ च दोषो जीकर्तृत्वपक्षे एकेनाङ्गुलिमात्रेण प्रवृत्तमानोऽपि पूर्णप्रवृत्तिः स्यान्न च तद्युज्यते । सामर्थ्यक-देशदर्शनात् । नाटकदेशेन निरवयवत्वात् । अथ यः स जीवः स नित्योनिरवयवोऽज्ञाता ज्ञाता सुखी दुःखी शरीरेन्द्रियस्थ इति भागवेय श्रुतिः । न चोपाधिकृतोऽंशः स एव । अंश उपहित इति द्वित्वापेक्षत्वात् । न चान्यत् कल्पं यद्धि युक्त्या विरुद्धे तत्तदीशकृतमेवहीति गत्यन्तरोक्ते ॥ २६ ॥

न चेश्वर पक्षेऽयं विरोधः । योऽसौ विरुद्धोऽविरुद्धोऽनुरागवाननुरागवान् इन्द्रोऽनिन्द्रः प्रवृत्तिरप्रवृत्तिः स परः

अत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

स्वपेक्ष दोषाश्च ॥ २९ ॥

सर्वोपेक्षा च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

विद्वरणत्वं न्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

परमात्मेति चैष्टाद्वि श्रुतिव शब्दमूलत्वाच्च न यत्कि-
विरोधः । यद्वाक्योक्तं न तद्यत्किर्विरोधुं शक्नुयान् कश्चित् ।
विरोधे वाक्ययोः कापि किञ्चित् साहाय्यकारणमिति
पुरुषोत्तमतन्त्रे ॥ २७ ॥

परमात्मनो विचित्राः शक्तयः सन्ति न चान्येषाम् ।
विचित्रशक्तिः पुरुषः पुराणो न चान्येषां शक्तयस्तादृशाः स्युः ।
एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा सर्वान् देवानेक एवानुविष्ट
इति खेताश्वतरश्रुतिः ॥ २८ ॥

ये दोषा इतरत्रापि ते गुणाः परमेमताः न दोषाः परमे
कश्चिद् गुणा एव निरन्तरा इति वचनात् जीवपक्ष एव
दोषाः न परमात्मपक्षे । अथ यः स दोषः साञ्जनः स
जनः स जनिः सजीवो यः सनिर्दोषो निष्कलः सगुणः
परमात्मेति कात्यायनश्रुतिः ॥ ३९ ॥

सर्वे युक्ताः शक्तिभिर्देवता सा परेति यां प्राहुरजस्र-
शक्तिम् । नित्यानन्दा नित्यरूपा च मुक्ता जरा च या शाश्व-
तात्मेति च यां वदन्तीति चतुर्वेदशिखायाम् । अतो न केवलं
विचित्रशक्तिः किन्तु सर्वशक्तिरेव ॥ ३० ॥

न च करणाभावादनुपपत्तिरिति युक्तम् । अपाणि-

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

लोकवत्तु लीलाकैवल्यं ॥ ३३ ॥

वैषम्यनैर्घृण्येन सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति ॥ ३४

पादो जवनो गृहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । स
वेत्ति विश्वं न हि तस्य वेत्ता तमाहुराद्यं पुरुषं महान्तम् ।
न तस्य कार्यं कारणञ्च विद्यते न तत् समन्वाप्यधिकञ्च
दृश्यते । पराच शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञान-
बलक्रिया चेत्यादिश्रुतिभ्यः । सर्वोपेतावेति सामान्य
परिहारेऽपि विशेष युक्त्यर्थं पुनराशङ्का ॥ ३१ ॥

यत् प्रयोजनार्थं सृजत्यादिस्तदूनत्वादपूर्णता इत्यत
आह अथैष एव परम आनन्द इत्यादिना कृतकृत्यत्वा न
प्रयोजनाय सृष्टिः ॥ ३२ ॥

किन्तु यथा लोके मत्तस्य सुखोद्रेकादेव नृत्यगानादि
लीला न तु प्रयोजनापेक्षया । एवमेवेश्वरस्य नारायण
संहितायाञ्च । सृष्ट्यादिके हरिर्नैव प्रयोजनमपेक्षतु कुरुते
केवलानन्दं यथा मत्तस्य नर्तनम् । पूर्णानन्दस्य तस्येह
प्रयोजनमतिः कुतः । मुक्ता अप्यायुःकामाः स्युः किमुता-
स्याखिलात्मन इति देवस्यैव स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का
स्पृहेति श्रुतिः ॥ ३३ ॥

सर्वकर्तृत्वे वैषम्य नैर्घृण्ये तस्येत्यतो वक्ति कर्मापेक्षया
फलदातृत्वात् तस्य नैर्घृण्ये पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन
पापं इत्यादि श्रुतिः ॥ ३४ ॥

न कर्मविभागादिति चेन्नाऽनादित्वात् ॥ ३५ ॥

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

सर्वधर्म्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

इति श्रीमत् कृष्णार्जुनायन-कृत ब्रह्मसूत्र-

भाष्ये श्रीमदानन्दतौर्य भगवत् पाद

त्रिरचिते द्वितीयोऽध्यायस्य

प्रथमः पादः समाप्तः ।

यदपेक्षयासौ फलं ददाति न तत् कर्म एव ह्येव साधु
कर्म कारयति तथा यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते । एष उ
एवा साधु कर्मकारयति तं यमधो निनीषत इति श्रुतिः ।
कर्मणोऽपि तन्निमित्तत्वादिति चेन्न तस्यापि पूर्वकर्मकारण
मित्यनादित्वात् कर्मणः । भविष्यपुराणे च । पुण्यपापा
दिकं विष्णुः कारयेत् पूर्वकर्मणः । अनादित्वात् कर्म-
णश्च न विरोधः कथञ्चनेति ॥ ३५ ॥

न च कर्मापेक्षत्वे नेश्वरस्य अस्वातन्त्र्यात् । द्रव्यं कर्म च
कालश्च स्वभावो जीव एव च । यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति
यदुपेक्षयेत्यादिना कर्मादीनां सत्त्वस्याऽपि तदधीनत्वात् न
च पुनर्वैषम्याद्यापातेन दोषः । तादृशवैषम्यादेरुपलभ्यमान-
त्वात् । स कारयेत् पुण्यमथाऽपि पापं न तावता दोषमपि
कथित् स्यात् । ईशो यतो वा गुणदोष सत्त्वे स्वयं परो-
ऽनादिरादिः प्रजानामित्यादि चतुर्वेदशिखायान् ॥ ३६ ॥

अवशिष्टैरुपसंहरति । गुणाः श्रुताः विरुद्धाश्च देवे

रचनानुपपत्तेश्चानुमानम् ॥ १ ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥ ३ ॥

सन्त्यश्रुता चयेपनैवातशङ्का चिन्त्यावै ह्यचिन्त्याश्च तथैव
हिदीपाः श्रुताश्चनाक्षोर्हि तथा प्रतीता इति सर्वगुणोपप-
त्तिश्रुतेः ॥ ३७ ॥

इति श्रीकृष्णहैपायनकृते ब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदा-

नन्दतीर्थ भगवत् पादविरचिते

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ।

इतरेषां चानुपलब्धेरिति सामान्यतो निराकरणं समन्व-
यानां कृतं विशेषतो निराकरोत्यस्मिन् पादे अचेतन प्रवृ-
त्तिमतं प्रथमतो निराकरोति । अचेतनस्य स्वतः प्रवृत्त्यनु-
पपत्तेर्नानुमान परिकल्पितं प्रधानं जगत् कर्तृ च शब्देन
प्रमाणाभावं दर्शयति ॥ १ ॥

चेतनस्य स्वतः प्रवृत्तिदर्शनाच्च ॥ २ ॥

पयोऽम्बुवदचेतनस्यापि प्रवृत्तिर्युज्यत द्युत न युक्तं
एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते-
श्वेतीभ्यः पर्वतेभ्यः प्रतीच्योऽन्यायां दिश मनु एतेन हरावप-
योमः भवतीत्यादि तत्रापि ईश्वरनिमित्तप्रवृत्तिश्रुतेः ॥ २ ॥

व्यतिरेकानवस्थिते ज्ञानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

न ऋतेत्या क्रियते किञ्च नार इति तद्व्यतिरेकेण एक-
स्यापि कर्मणानवस्थिते रनपेक्षितमेवाचेतन वादि-
मतम् ॥ ४ ॥

शेखरसांख्यमतं निराकरोति । यथा पृथिव्या एव
पर्जन्यानुगृहीतं तृणादिकमुत्पद्यते । एवं प्रधानादीश्व-
रानुगृहीतं जगदित्यतो ब्रवीति । यच्च किञ्चिज्जगत् सर्वं
दृश्यतेऽदृश्यतेऽपि वा । अन्तर्वह्निश्च तत् सर्वं व्याप्य नारायणः
स्थित इति । ब्रह्मण्येवेदमाविरासीद् ब्रह्मणि स्थितं ब्रह्म-
ण्येव लयमभ्येति ब्रह्मैवाधस्तात् ब्रह्मोपरिष्ठाद् ब्रह्म मध्यतो
ब्रह्म सर्वतो ब्रह्मै वेदं सर्वमित्यादिश्रुतिभ्योऽन्यज्जगतोभावा-
त्तृणादीनां पर्जन्यवन्नानुयाहकत्वमात्रमीश्वरस्य । स एव
भूयो निजवीर्यनोदितां स्वजीवमायां प्रकृतिसिद्धत्ततोम् ।
अनामरूपात्म निरुपनामनी विधित्समानोऽनुससार
शास्तिकृदिति भागवते । द्रव्यं कर्म च कालद्येत्यादि
च । च शब्देन प्रकृतिसत्त्वादि प्रदातृत्वं चाङ्गीक्रियते ॥ ५ ॥

लोकायतिकपत्तं निराकरोति । यस्य धर्माधर्मौ
न स्तत्तत् सिद्धान्ते किं प्रयोजनं अतः स व्याहृते रेवो-
पेक्ष्यः ॥ ६ ॥

पुरुषास्त्वदिति चेत् तत्रापि ॥ ७ ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्ति विद्योगात् ॥ ९ ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यम् ॥ ११ ॥

पुरुषोपसर्जना प्रकृतिकर्तृवादं निराकरोति यथा चेतनसंबन्धादचेतनमेव शरीर मस्मादिकमादाय गच्छति । एवमचेतनापि प्रकृतिः पुरुषसंबन्धात् प्रवर्तत इति चेत् न नक्तृत्वाक्रियत किञ्च नारे इति तत्रापि तथात्वे दृष्टान्ताभावात् ॥ ७ ॥

शरीरप्रवृत्तौ पुरुषस्याङ्गत्वात् । अङ्गमङ्गो समादाय यथाकार्यं करोत्यसावित्यङ्गित्वव्यवहारोऽनुपपन्नः ॥ ८ ॥

प्रकृत्युपसर्जनं पुरुषकर्तृवादमपाकरोति शरीरसम्बन्धात् पुरुषः प्रवर्तत इत्यङ्गीकारेऽपि स्वतस्तस्या सामर्थ्याच्छरीरसम्बन्ध एवायत्तः ॥ ९ ॥

सकलश्रुतियुक्तिविरुद्धत्वाच्चानोश्वरमतमसमञ्जसम् । श्रुतयः स्मृतयश्चैव युक्तयश्चेश्वरं परम् । वदन्ति तद्विरुद्धं यो वदेत् सहि दराधम इति पात्रे ॥ १० ॥

परमात्मारम्भवादमपाकरोति । महत्त्वादीर्घत्वाच्च यथाकार्यमुत्पद्यते एवं ह्रस्वत्वात् पारिमाण्डव्याच्च कार्यमुत्पद्यते । वाग्व्यादन्वार्थं तयोरपि न स्यात् । विशेषकारणाभावात्

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च सत्त्वादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

ईश्वरेच्छाया नित्यत्वे तदभावेऽपि परमाणुकर्माभावान्निदानमपि स्यात् । अनित्यत्वतत्कारणाभावात् । अतः परमाणुचेष्टाभावात् तत् कार्याभावः । वैदिकेश्वरस्य तु वेदेनैव सर्वशक्तित्वोक्तेः सर्वमुपपद्यते । रूतएव काले विशेषाङ्गीकृतेश्च ॥ ११ ॥ १२ ॥

कार्यकारणादीनां समवायसम्बन्धाङ्गीकारान्तस्य भिन्नत्वसाम्यात् समवायन्त्वपेक्षयानवस्थितिः न च तत् प्रमाप्रथमसम्बन्धासिद्धौ च तदसिद्धिः । स्वनिर्वाहकत्वे समवाय एव न स्यात् ॥ १३ ॥

नित्यत्वाच्च परमाणूनां समवायस्य च तस्यैव जनित्वाङ्गीकारान्नित्यमेव च कार्यं स्यात् अन्यथा न कदाचित् ॥ १४ ॥

रूपादिमत्त्वाच्च परमाणूनां अनित्यत्वं तथादृष्टत्वात् लोके ॥ १५ ॥

नित्यत्वे परमाणूनां तद्वत् सर्वं नित्यं स्यात् विशेष-

अपरिग्रहं चैतन्मनपेक्षा ॥ १७ ॥

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमन्निमित्त-

त्तत्वात् ॥ १९ ॥

उत्तरोत्पत्ते च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधा यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

प्रमाणाभावात् । अनित्यत्वे कारणाभावात्तदुत्पत्त्य-
भावः ॥ १६ ॥

श्रुतिस्मृत्यपरिगृहीतत्वात्तत्तिशयेनानपेक्षता । आन्दि-
त्तिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थकामिति मोक्षधर्मे ॥ १७ ॥

परमाणुपुञ्जवादिमतं निराकरोति । समुदायस्यैक-
हेतुत्वं न युज्यते उभयहेतुकेऽप्यन्योऽन्याश्रयत्वात्तदप्राप्तिः ।
अन्यथा सर्वदा समुदायः स्वत्वं स्यात् ॥ १८ ॥

सर्वदा विद्यमानोऽपि समुदायः परस्परपेक्षया व्य-
ङ्गियत इति चेत् न एवं कार्यमुत्पाद्य तस्य विनष्टत्वात्
परस्परप्रत्ययः । तदपेक्षया व्यवहार इति न युज्यते ।
कारणे सति कार्यं भवत्येव इति हि तस्य नियमः ॥ १९ ॥

कार्योत्पत्तावेव कारणस्य नाशाच्च न विशेषकार्योत्-
पत्तिः ॥ २० ॥

कारणे विनष्टे कार्यमुत्पाद्यते चेत्तत् कार्यमिति

प्रति संख्याऽप्रति संख्या निरोधः प्राप्तो रविच्छे-
दात् ॥ २२ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

प्रतिज्ञाहानिः । तत्काले कारणमस्ति चेत् विनाश-
कारणाभावादौगपद्य सर्वकार्याणाम् ॥ २१ ॥

कारणं सति कार्यं भवत्येवेति नियमान्निःसन्तानः
स सन्तानश्च विनाशो न युज्यते ॥ २२ ॥

कारणं सति कार्यं भवत्येवेति नियमे सर्वदा
कार्यभावाच्च कार्यकारणविशेषः अनियमे कार्यानु-
पत्तिः ॥ २३ ॥

दोषादिषु विशेषदर्शनात् । क्षणिकत्वे नान्यत्रापि
क्षणिकत्वमनुमीयते चेदाकाशादिष्वपि विशेषदर्शनाद-
न्यत्रापि तदनुमीयते ॥ २४ ॥

तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञानाच्च प्रत्यभिज्ञाया भ्रान्तित्वे
विशेषदर्शनस्यापि भ्रान्तित्वम् ॥ २५ ॥

शून्यवादमपाकरोति अदृष्टत्वादसतः कारणं त्वं न
युज्यते । असतः कारणत्वे उदासीनानां हेयोपादेयबुद्धि-

उदासीनाना मपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥

सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

नैकस्मिन्नसम्भवात् ॥ ३३ ॥

वर्जितानां स्वप्न्यादीनामपि सकाशात् कार्यसिद्धिः
च शब्दान्न चेदन्यत्रापि ॥ २६ ॥

न स्यात् अविशेषात् ॥ २७ ॥

न च जगदेव शून्यमिति वाच्यं दृष्टत्वात् ॥ २८ ॥

न च दृष्टस्यापि स्वप्नादिवदभावः तस्योत्तरकाले स्वप्नोऽयं
नायं सर्पद्वत्याद्यनुभावात् । न च एतादृशं प्रमाण-
मस्ति ॥ २९ ॥

विज्ञानवादमपाकरोति न विज्ञानमात्रं जगत्तथाभा-
वानुभवात् ॥ ३० ॥

ज्ञानं क्षणिकमर्थानाञ्च स्थायित्वमुक्तम् । अतश्चा-
नैक्यम् ॥ ३१ ॥

प्रमाणाभावात् सर्वश्रुतिसृष्टियुक्तिविरुद्धत्वाच्च नैते
पक्षा ग्राह्याः ॥ ३२ ॥

सदसद्वादमतं दूषयति । सत् स्यादसत् स्यात् सद-

एवञ्चात्माऽकार्त्स्न्यम् ॥ ३४ ॥

न च पर्यायादप्यविरोधोविकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

अन्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

सत् स्यादन्योन्यस्य स्यादित्येतन्नैकस्मिन् युज्यते । अदृष्टत्वे
नासम्भवात् ॥ ३३ ॥

जीवस्य शरीरपरिमितत्वाङ्गीकारे अण्वादिशरीर-
स्यस्य हस्त्यादिशरीरेऽकार्त्स्न्यं स्यात् ॥ ३४ ॥

तत्तच्छरीरस्यस्य तत्तत्परिमाणत्वमिति न मन्तव्यं
विकारित्वादनित्यत्वप्रसक्तेः ॥ ३५ ॥

परिमाणाभावे स्वरूपाभावप्राप्त्यन्यपरिमाणस्थिते-
स्तदर्थत्वेन शरीरस्थितेरुभयनित्यत्वादविशेषेण सर्वशरीर-
नित्यत्वं स्यात् ॥ ३६ ॥

पाशुपतपद्ममपाकरोति यं कामयेतं तमुग्रं हृणोमि तं
ब्रह्माणं तमृषितं सुमिधां अहं रुद्राय धनुरातनोमि ब्रह्म-
द्विषे शरत्वं तवाउ अस्य देवस्य मीढ घोवयाविणोरंशस्य
प्रमृतेर्हृदिभिः । विदेहिरुद्रो रुद्रियं महित्वं याशिष्टं
वर्त्मिरस्त्रिनाभिरावत् एकोहृदै नारायण आसौव ब्रह्मा
नेशनं इत्यादि श्रुतेः । पारतन्त्र्येण सामञ्जस्यात् स पशु-
पतिरीश्वरो जगत्कर्त्ता ॥ ३७ ॥

सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

करणवच्चेन भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥

उत्पत्त्यसम्भवात् ॥ ४२ ॥

अशरीरत्वात्तस्य जगता सम्बन्धो न दृश्यते कर्तृत्वेन
कृतपुरुषवत् ॥ ३८ ॥

पृथिव्या अधिष्ठाने स्थितो हि कुलालादि कार्यं
करोति न चास्य तदस्ति ॥ ३९ ॥

इदमेव जगत्तस्य करणवदधिष्ठानादिरूप नित्य-
स्यापि कस्यचिद्भावादुच्यते इति चेन्न भोगादि प्राप्तेः । उत्-
पत्तिविनाशौ सुखदुःखभोगाश्च प्राप्यन्ते तन्नताः ॥ ४० ॥

देहवत्त्वेऽन्तवत्त्वं न तथा ज्ञानभावः । शरीरिण एव हि
ज्ञानोत्पत्तिर्दृष्टा । विष्णोस्तु श्रुत्यैव सर्वे विरोधाः परि-
हृताः । यदात्मको भगवांस्तदात्मिका व्यक्तिः । किमा-
त्मको भगवान् ज्ञानात्मकः परः ऐश्वर्यात्मकः शक्त्यात्मक
इति । बुद्धिमनोऽङ्गप्रत्यङ्गवत्तां भगवतो लक्षयाम हे बुद्धि-
मान् मनोवान् अङ्गप्रत्यङ्गवानिति । सदेहः सुखगन्धश्च
ज्ञानभासत्पराक्रमः । ज्ञानाज्ञानः सुखी सुख्यः स विष्णुः
परमोऽक्षर इत्यादिकया ॥ ४१ ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

इति श्रीमत् कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्र-

भाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्

पाद विरचिते द्वितीया-

ध्यायस्य द्वितीयः पादः

समाप्तः ।

शक्तिपक्षं दूषयति स हि पुरुषाननुगृहीतस्त्रीभ्य उत्-
पत्तिर्दृश्यते ॥ ४२ ॥

यदि पुरुषोऽङ्गीक्रियेत तस्यापि करणाभावादनुप-
पत्तिः ॥ ४३ ॥

यदि विज्ञानादिकरणं तस्याङ्गीक्रियते तदा तत एव
सृष्ट्याद्युपपत्तेरीश्वर धादान्तर्भावात् ॥ ४४ ॥

सकलश्रुत्यादिविरुद्धत्वाच्चासमञ्जसम् ॥ ४५ ॥

इति श्रीकृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपाद-

विरचिते द्वितीयाध्यायस्य

द्वितीयपादः समाप्तः ।

न विद्यदनुतेः ॥ १ ॥

अस्ति तु ॥ २ ॥

गौण्यसम्भवात् ॥ ३ ॥

शब्दाच्च ॥ ४ ॥

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥

जीवपरमात्माधिभूताधिदैवेषु श्रुतीनां परस्परविरोध-
मपाकरोत्यनेन पादेन । न विद्यदनुत्पत्तिमत् तथै-
श्रुतेः ॥ १ ॥

अस्त्येवोत्पत्तिश्रुतिः । आत्मन आकाशः सम्भूत-
इत्यादि ॥ २ ॥

अनादिर्वा अयमाकाशः शून्यो लौकिकः इत्यादि-
श्रुतिर्यैषी । अन्यथोत्पत्तिश्रुतिवाहुत्यासम्भवात् ॥ ३ ॥

अथ हरावनित्यानि पुरुषः प्रकृतिरात्मा काल इत्यथ-
यान्यनित्यानि प्राणः शुद्धीभूतानि भौतिकानीति यानि-
ह वा उत्पत्तिमन्ति तान्यनित्यानि यानिह वा अनुत्पत्ति-
मन्ति तानि नित्यानि नष्टेतानि कदाचनोत्पद्यन्ते
न वा विलीयन्ते इति पुरुषः प्रकृतिरात्मा काल इति ।
अथैतान्युत्पत्तिमन्ति चानुत्पत्तिमन्ति च प्राणः शुद्धाकाश-
इति भास्वर्वैश्वरुतेषु भागशोऽनुत्पद्यन्ते इति ॥ ४ ॥

स्यादेवैकस्य उत्पत्तिमत्त्वमनुत्पत्तिमत्त्वं च गौणमुख्य-
त्वापेक्षया यथा ब्रह्मशब्दः । अथ कस्मादुच्यते परं ब्रह्मेति

प्रतिज्ञाऽहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ६ ॥

यावद्विकारन्तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥

एतेन मातरिष्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

वृंहति वृंहयति चेति श्रुतेः । परे ब्रह्मणि मुख्योऽपि गौण-
त्वेन वि रञ्चयदिव्यपि वर्तते । अत एवा ब्रह्मत्वं च तेषाम् ।
एवमन्नादप्यनुत्पत्तिमच्छब्दः ॥ ५ ॥

ब्रह्मणोऽन्यस्य नित्यत्वे इदं सर्वमसृजतेति प्रतिज्ञा-
हानिः । आकाशस्यापि सर्वस्मादव्यतिरेकात् । आत्मा
वा इदमेक एवाय आसीत् सदेव सौम्येदमग्र आसीत्
एकमेवा द्वितीयं इदं वा अग्रे नैव किञ्चनासीदित्यादि
श्रुतिभ्यः ॥ ६ ॥

विभक्तत्वाच्च विकारित्वं युक्तम् । विकारिण एव हि
लोके विभक्ता दृश्यन्ते । एको विभक्तः परमः पुरुषो विष्णु-
रुच्यते । प्रकृतिः पुरुषः कालस्त्वय एते विभागतः । चतु-
र्थस्तु महान् प्रोक्तः पञ्चमाहं कृतिर्मता । तद्विभागे न
जायन्ते आकाशाद्याः पृथक् पृथक् । योविभागीविकारः
स सोऽविकारः परो हरिः । अविभागात् परानन्दो
नित्योऽनित्यो गुणात्मकः । विभागीह्यल्पशक्तिः स्यान्नतदस्ति
जनार्दन इति बृहत्संहितायाम् ॥ ७ ॥

अथ निष्वासानित्याश्च तेजोवन्नान्याकाश इति तान्य-
नित्यानि वायुर्वायु नित्या वायुना हि सर्वाणि भूतानि

असद्भावं सतोऽनुत्पत्तिः ॥ ६ ॥

नेनीयन्ते । अथ चेतनाया चेतनाश्च तेजीवसाक्षात्काश इति
 तान्यचेतनानि वायुर्वायं चेतनो वायुना हि सर्वाणि
 भूतानि विजायन्ते । कुविदं गम्भसाये वृधासः पुरा देवा
 अनवद्या स आसन्ते वायवे मनवे बाधिताया वा सयन्नूपसं
 सूर्येण सा वा एषा देवतानादिर्योऽयं पवन इति । यस्य
 नादि न मध्यं नान्तो नोदयो ननिश्चोच इत्यादि श्रुतिभ्यो
 वायोरपि अनुत्पत्तिरिति । अतोऽब्रवीत् एतेन मुख्या-
 मुख्यानुत्पत्तिवचनेन विभक्तत्वाच्च वायुनुत्पत्तिश्रुतिरपि
 व्याख्याता । नित्यः परमनित्यश्च तथा नित्यः परस्तथा ।
 चतुर्दैतज्जगत् सर्वं परानित्यन्तु पार्थिवम् । अनित्यानि तु
 भूतानि नित्यो वायुरुदाहृतः । परस्तु नित्यः पुरुषः प्रकृतिः
 काल एव च । एतच्चतुष्टयं विष्णुः स्वयं नित्यः परात्परः ॥
 प्रतियुध्यव्युध्य चासावतीत्य च जनार्दनः । धारयत्यनिशं
 देवो नित्यानन्दैकलक्षण इति कौर्म्ये ॥ ८ ॥

असद्भा इदमग्र आसीत् ततो वै सद्जायत असतः
 सद्जायतेत्यादि श्रुतिभ्यः सतोऽनुत्पत्तिः श्रूयत इति चेन्न,
 अनुत्पत्तिरेव सतः तु शब्देनोक्तव्यवस्थामपाकरोति, न-
 ह्यसतः सद्नुत्पद्यते अदृष्टत्वादनुत्पत्तिः । तदा एतत्
 ब्रह्माहुर्वृहति बृंहयति चेति तदाच तदसदाहुर्न ब्रह्माद-
 यति कश्चन । तदा एतत् परमाहुः परतो हि तदुदीकृत
 इति श्रुतेः । असच्छब्दो ब्रह्मवाची देवाणां पूर्वं युगे
 अज्ञानः सद्जायते इति ब्रह्म वा असद्भा प्राणः प्राणोवाक

तेजोऽतस्तथाह्याह ॥ १० ॥

आपः ॥ ११ ॥

महान् सह आसीत्तेजोवन्न इत्याचक्षत इति पैङ्गिश्रुतिः ।
त्वं देवशक्त्यां गुणकर्मयोगीने रेत स्वजायां कविरादधेजः ।
ततो वयं सत्प्रमुखा यदर्थं बभूविमात्मन् ! करवाम किन्तु
इति भागवते । अजायमानो बहुधा विजायत इति च
प्रत्यक्षत्वं हरेर्जन्म न विकारः कथञ्चन । पुरुषः प्रकृतिः
कालो महानित्यादिषु क्रमात् । विकार एव जननं
पुरुषे तद्विशेषणम् । परतन्त्रविशेषो हि विकार इति
कीर्तित इति पाद्वे । अपिकारोऽपि भगवान् सर्वशक्ति-
त्वहेतुतः । विकारहेतुत्वं सर्वं कुरुते निर्विकारवान् ।
शक्ति-शक्तिमतोऽपि न विभेदः कथञ्चन । — इति अवि-
भिन्नापि सञ्ज्ञादिर्भेदैरपि विभाप्यत इति भागव-
ततन्त्रे ॥ ८ ॥

वायोरग्निरित्यादेर्नान्यत उत्पत्तिर्ग्राह्या अतएव परा-
क्षदपि जायते । तत्तजोऽसृजतेति ह्याह कारणत्वेनाप्यु-
क्तेऽप्यमुख्यतयान्येषामपि शब्दीकृत्वात् पुनरुक्तिः उभय
कारणत्व-निवृत्त्यर्थम् ॥ १० ॥

ब्रह्मैवेदमग्र आसीत्तदपोऽसृजत तदिदं सर्वमिति श्रुते
रन्नेराप इत्युक्तेऽपि ब्रह्मण एव वादिसृष्टिः । एतस्माज्जा-
यते प्राणी मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः
पृथिवी विश्वस्य धारिणीत्यादि च कर्त्ता सर्वस्य वै विश्वुरेक

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥

तदभिध्यानादेव तु तस्मिन्नात् सः ॥ १३ ॥

एव न संशयः । इतरेषां तु सत्त्वाद्यायत एव तदाज्ञयेति च भविष्यपुराणे । वामने च — तत्र तत्र स्थितो विष्णुस्तत्तच्छक्ती प्रबोधयन् । एक एव महाशक्तिः कुरुते सर्वमञ्जसेति धर्मात् खेदादिदृष्टेः पुनः प्रतिषेधः ॥ ११ ॥

ता अप ऐक्षन्त वद्व्यः स्यामः प्रजाये महीति ता अन्नमसृजन्तेति अङ्गोऽन्नसृष्टिः श्रूयते । अङ्गः पृथिवीति कुत्रचित् पृथिवीसृष्टिः अतो विरुद्धत्वाद् प्रामाण्यमित्यतो वक्ति पृथिवी तत्रान्न शब्देनोच्यते भूताधिकारत्वात् । कार्त्तस्त्रा प्रचुरा पृथ्वी पृथिवी नान्नस्य तथा विशेषः । आपश्च पृथिवी चान्नं पृथिवी वा अन्नं ता अपोऽन्नमसृजन्त पृथिवी वा अन्नमित्यादि शब्दान्तराच्च । आदिशब्दाद्युक्तिः । अपौरुषेयत्वेनादौ यस्य वाक्यस्य नाप्रामाण्यमित्यादि । कीर्त्तिं च — विरोधो वाक्ययोर्यत्र नाप्रामाण्यं तदिष्यते । यथा विरुद्धता न स्यात् तथार्थः कल्प्य एतयोरिति । रक्तोऽग्निरुदकं शुक्लं कृष्णैव पृथिवी स्वतः । नाभिपद्माभि सम्बन्धात् पीता सेत्यभिधीयते । चत्वरक्ताभिसम्बन्धाद्रक्तोदकबहुत्वतः । शुक्लत्वमित्येवमेव वर्णान्तरगतिर्भवेत् । विष्णुवीर्याभिर्योगाच्च पीतत्वं भुव इष्यते । पूर्णवीर्ये हि भगवाननादिः पुरुषोत्तम इति व्योमसंहितायाम् ॥ १२ ॥

प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रोमाविशान्तकः तेनान्नेनाप्य-

विपर्ययेषु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १४ ॥

यस्वेत्यादिनाऽन्यः संहर्त्ता प्रतीयत इति । अतो ब्रूते ।
तस्याभिधानाद् योजनात् तत्त्वभावाद्भूयस्यान्ते विश्वमाया-
निवृत्तिरिति सम्बन्ध लयस्य तदभिधाननिमित्तत्वलिङ्गात्
तत् कर्तृकत्वं प्रतीयते किमु सादेर्जगतः इत्ये तस्मादेव संहार-
कर्त्ता विष्णुरिति प्रतीयते । किमु यमप्येति भुवनं साम्प्र-
दाये स नो हरिर्धृतमिहायुषे तु देवः य इदं सर्वं विला-
पयति स हरिः परः परमात्मेत्यादि श्रुतिभ्यः । इत्ये-
व शब्दः । स्रष्टाः पाता च संहर्त्ता स एको हरि-
रीश्वरः स्रष्टृत्वादिकमन्येषां दारुबोधावदुच्यते । एक-
देश क्रिया चात्र न तु सर्वात्मनेरितम् । स्रष्ट्यादिकं
समस्तं तु विष्णोरेव पदाद्भवेदिति स्कान्दे । निमि-
त्तमात्र मीशस्य विश्वसर्गनिरोधयोः । हिरण्यगर्भः
शर्वश्च कालाख्योरूपिणस्तथेति भागवते । स ब्रह्मणा
विसृजति स रुद्रेण विलापयति सोऽनुत्पत्तिरलयः एक एव
हरिः परः परानन्द इति च महोपनिषदि ॥ १३ ॥

अतएव ह्रीदं पराक्रमादुत्पद्यते क्रमाद् विलीयते
नासा वुदेति नास्तमेतीति भास्ववेयश्रुतौ क्रमास्तयः प्रती-
यते । अक्षरात् परमादेव सर्वमुत्पद्यते क्रमात् । व्युत्-
क्रमादिलयश्चैव तस्मिन्नेव परात्मनीतिचतुर्वेदशिखायाम् ।
व्युत्क्रमास्तयः प्रतीयते । अत आह । क्रमवचनमपि विप-
रीतक्रमापेक्षया । कर्त्ता प्राणादिकस्यास्य हन्ता भूत्या-

अन्तरा विज्ञानमनसौ क्रमेण तल्लिङ्गादिति-
चेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्त-
द्भावभावित्वात् ॥ १६ ॥

दिकस्य च । यः क्रमाद् व्युत्क्रमाच्चैव स हरिः परं उच्यते
इति । अतएव भाक्तवेद्यश्रुतिवचनात् । अनुरूपक्रमः
सृष्टौ प्रतिकूपो लये क्रमः । इति क्रमेण भगवान् सृष्टि-
संहारकद्विभुरिति च पादौ । पूर्वेषां पूर्वेषां सामर्थ्या-
धिक्यादुत्पद्यते च । वामने च । पूर्वं पूर्वं यतो विष्णोः
सन्निधानं क्रमाधिकम् । सामर्थ्याधिक्यमेतेषां पश्चादेव
लयस्तथा । व्याप्तिव्याप्यधिका तेषां मत एव न संशय
इति ॥ १४ ॥

प्राणात्मनो मनसश्च विज्ञानं यच्छेद्वाङ्मनसौ प्राज्ञ-
स्तदयच्छेज्ज्ञान आत्मनीति लिङ्गाद्विज्ञान-मनसौ अन्तरा
विपरीतक्रम इति चेन्न विशेष-प्रमाणाभावात् ॥ १५ ॥

मनसश्च विज्ञानमिति व्यपदेशस्वराचरेष्वालोचनाद्वि-
ज्ञानं भवतीति भागापेक्षया स्यात् । न विज्ञानत्वापे-
क्षया । स्कान्दे च । परादव्यक्तमुत्पन्नमव्यक्तात्तु महा-
स्तथा । विज्ञानतत्त्वं महतः समुत्पन्नं चतुर्मुखात् ।
विज्ञानतत्त्वात्तु मनो मनस्तत्त्वाच्च स्वादिकम् । एवं
वाङ्मा परा सृष्टिरन्तस्तद्व्यपक्ष्यपेक्षया । विपरीतक्रमोच्चेयो
यस्मादन्तेहरेर्दृशिरिति ॥ १६ ॥

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥

ज्ञोऽतएव ॥ १८ ॥

सदृदं सर्वं विलाप्यान्तस्तमसि निलीनस्तद्विलाप्य
व्युत्तिष्ठते य इदं सर्वं विसृजति विज्ञापयति प्रस्थापयति
आच्छादयति प्रकाशयति विमोचयति एक एवेति श्रुतेः ।
परमात्मापि न विलीयते । अश्रुतत्वात्तुतद्ब्रह्मतयस्य
निलीनशब्देनापि हि तत्त्वमुच्यते तुच्छेनान्व पिहितं
यदासीदिति श्रुतेः । स एतस्मिंस्तमसि निलीनः प्रकृतिं
पुरुषं कालं चानुपश्यति नैवं पश्यति कश्चनेति पैङ्गिश्रुतिः ।
नित्यो नित्यानां चेतनतश्चेतनानां सनित्यो निर्गुणो
विभुः । परः परमात्मा नित्यो विभुः कारणे लोकसाक्षी
परगुणैः सर्वदृक् शाश्वतश्चेत्यादि श्रुतिभ्यो नित्यत्वाच्च ।

नित्यो नित्यानामिति जीवस्यापि नित्यत्वमुक्तं सर्वत्र
वात्मनो व्युच्चरन्ति इत्युत्पत्तिरुच्यते अतो विरोध इति
अत आह जीवोऽप्यत एव परमेश्वरादुत्पद्यते शब्दादेव
ते वात्र ते चिदात्मानोऽविनष्टाः परं ज्योतिर्निविशन्ति
अविनष्टा एवोत्पद्यन्ते न विनश्यन्ति कदाचनेति काषा-
यण श्रुतिः ।

नित्यस्यापि हि जीवस्योपाध्यपेक्षया उत्पत्तिर्युज्यते ।
उत्पद्यन्ते चिदात्मानोनित्यानित्याः परात्मनः । उपाध्यपे-
क्षया तेषामुत्पत्तिरपि गौयत इति च व्योमसंहिता-
याम् ॥ १७ ॥

व्यासाह्यात्मानश्चेतनानिर्गुणाश्च सर्वात्मानः सर्वरूपा

उत्क्रान्तिगत्वागतौनाम् ॥ १९ ॥

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २१ ॥

अमन्ता इति काषायणश्रुतौ व्याप्तत्वं प्रतीयते । अशुद्धेषु
आत्मायं वा एते सिः नीतपुण्यं चा पुण्यं—चेति गौपवन-
श्रुतावणुत्वमित्यतो विरोध इति । अतो ब्रवीति हेतूनां
सकाशादणुरेव सोऽस्माच्छरीरादुत्क्रम्यामुं लोकमभिगच्छ-
त्यमुष्मादिसं लोकमभिगच्छति स गर्भो भवति स प्रसूयते
स कर्म कुरुत इति पौष्पायण श्रुतेः ॥ १८ ॥

तत्र स्वातन्त्र्यप्रतीतिः । एकः प्रसूयते जन्तुरेक एव
प्रलीयते एकोऽनुभुङ्क्ते सुकृत मेक एव च दुष्कृतमित्यादेश
स्वयमेवेत्यतो वक्ति स एतेनैव स्वात्मना परेणमं गर्भमावि-
शन्ति परेण कर्म कुरुते परेण नीयते परेणोन्नीयते तं वात्स-
तममिवदन्ति स्वात्मेति एष ह्यानन्दमादत्त एष ह्येनं जीव-
मभिजीवयत्येष उत्क्रमयत्येष आगमयतीत्युत्तरवाक्ययोः
परमात्मनैवोत्क्रान्त्यादयः ॥ १९ ॥ २० ॥

व्याप्ता ह्यात्मानश्चेतना निर्गुणाश्चेति व्याप्तिश्रुतेर्नीशुर्जीव
इति चेन्न स आत्मेदं सृजति स द्विधेदं विभर्त्यन्तर्बहिः स
बहुधेदमनु प्रविश्यात्मनोऽभिनयति स आत्मा स आत्मनः स
ईशः स विष्णुः स परः परो ब्रवीयानिति परमात्माधिकारे-
त्वात् । एकशब्दैर्द्विशब्दैश्च बहुशब्दैश्च केशवः । एक
एवोच्यते वेदैस्तावता नास्य भिन्नतेति भविष्यत्पुराणे

अवस्थावर्णना ॥ २२ ॥

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमात्, दिहि २४

गुणाद्वा लोकवत् ॥ २५ ॥

तदयं प्राणोऽधि तिष्ठतितदुक्तमधिना तेन यातमि-
त्यादि च ॥ २१ ॥

एष ह्यात्मा ह्यक्तो मानशक्तेस्तथाप्यसौ । प्रमितिं
याति वेदैः पूर्णोऽचिन्त्यः सर्ववेदैकयोनिः । सर्वाधीशः सर्व-
वित् सर्वकर्त्तेति वाक्यशेष आत्मशब्दोन्मानाभ्यां च आत्मा
मेयः परं ब्रह्म परानन्दादिकाभिधाः । वदन्ति विष्णुर्मे-
वैकं नान्यत्रा सङ्गतिः क्वचिदिति कौर्म्ये ॥ २२ ॥

अणोरपि जीवस्य सर्वशरीरव्याप्तिर्युज्यते यथा
हरिचन्दनविभुष एकदेशपतितायाः सर्वशरीरव्याप्तिः ।
अणुमात्रोऽप्ययं जीवः स्वदेहं व्याप्य तिष्ठति । यथा
व्याप्य शरीराणि हरिचन्दनविभुष इति ब्रह्माण्डपु-
राणि ॥ २३ ॥

सम्यक्सम्यगवस्थान विशेषाद् युज्यते हरिचन्दनस्येति
चेन्न हृदि ह्येष आत्मेति जीवस्यापि तत्राभ्युपगमात् ॥ २४ ॥

यथा लोकस्य प्रकाशशुक्लेन व्याप्ति र्जीतीरूपेणाव्याप्तिः
एवं चिद्रूपेणाव्याप्ति रिति वा । स्वान्देव — असम्यक् सम्य-
गिति वदन्नावस्थामिदतः सुराव्याप्त्य व्याप्तिर्युता स्वस्वचिद्रूपेणैव

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥

तथा च दर्शयति ॥ २७ ॥

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

नान्यथा । चिदुणस्य स्वरूपत्वा तद्व्याप्त्येति युज्यते शक्ति-
योगात् सुराणाञ्च विविधा तु व्यवस्थिति रिति च ॥ २५ ॥

स नित्यो निरवयवः पुण्ययुक् पापयुक् च स इमं
लोकममुच्चावर्त्तते स विमुच्यते स एकधा, न सप्तधा, न
दशधेति गौपयनश्रुता वेकस्या बहुत्वं प्रतीयते । स पञ्चधा
सप्तधा दशधा भवति शतधा सहस्रधा गच्छति स विमुच्यत
इति पाराशर्यायण श्रुतौ बहुरूपत्वञ्च प्रतीयते अतो विरोधं
परिहरति । यथा पृथग् गच्छति एव मंशिनो जीवादंशाः
पृथग् गच्छन्ति । अथैक एव स न गन्धवद्व्यतिरिच्यते अथैको
भवति । अथ बह्वी भवति तं यथा यथेश्वरः प्रकुरुते तथा
तथा भवति सोऽचिन्त्यः परमो गरीयानिति शाण्डिल्य-
श्रुतिः । अचिन्त्यैव शक्त्यैव एकोऽवयववर्जितः । आत्मानं
बहुधा कृत्वा क्रीडते योगसम्प्रदेति पादौ ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥

तत्त्वस्य हं ब्रह्मास्मीत्यादिषु जीवस्य परेणा भेदः प्रती-
यते । नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां ह्य सुपर्णेत्यादिषु
भेदः । अत उच्यते भिन्नोऽचिन्त्यः परमो जीवसङ्घात्
पूर्णः परोजीवसङ्घोऽप्यपूर्णः । यतस्त्वसौ नित्यमुक्तोऽन्यच्च
बन्धाभ्योक्षन्ततएवाभिवाञ्छेदिति सोऽप्रपत्तिककौशिकश्रुते
भिन्नएव जीवः ॥ २८ ॥

तद्गुणसारत्वात् तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २८ ॥

यावदेतन्मावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ २९ ॥

पुंस्त्वादिवत्तस्य सतोऽभिप्रेत्यक्तियोगात् ॥ ३० ॥

ज्ञानानन्दादिब्रह्मगुणा एवास्य यतः सारः स्वरूप मतो
भेदव्यपदेशः यथा सर्वगुणात्मकत्वात् सर्वात्मकत्वं ब्रह्मण
उच्यते । सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति । भविष्य पूराणि च — भिन्ना
जीवाः परो भिन्न स्तथापि ज्ञानरूपतः । प्रीच्यन्ते ब्रह्म-
रूपेण वेदवादिषु सर्वश इति ॥ २८ ॥

जीवस्याप्युत्पत्तिरुक्ता अतस्तस्य सोऽनादिना पुण्येन
पापेन चानुबद्धः परेण निर्मुक्तः आनन्त्याय कल्पत इत्यना-
दिकर्मसम्बन्ध आनन्त्याव्याप्तिश्च न युज्यत इत्यत आह ।
यावत् परमात्मा तिष्ठति अनाद्यनन्तत्वेन एवं जीवोऽपि
नित्यः परोनित्या जीवा उत्पद्यन्ते म्रियन्ते च विमुच्यन्ते
न चेति चाग्निवेश्मश्रुतिः । आत्मा नित्यः सुख दुःखे त्व-
नित्ये जीवोऽनित्यो धातुरस्य त्वनित्य इति महाभा-
रते ॥ ३० ॥

विज्ञानात्मासहा देवैश्च सर्वैः स आनन्दः सवलः स
श्रोजः स परेणामुं लोकं नीयते स विमुच्यते जीवस्य
ज्ञानानन्दादिरूपत्वं मुच्यते स दुःखादिमुक्तः आनन्दो
भक्षति सोऽज्ञानादिमुक्तो ज्ञानी भवति सोऽवलादिमुक्तो
बली भवति स नित्यो निरातङ्गोऽवतिष्ठत इति पैङ्गि श्रुता
वगनन्दादिरूपत्वं प्रतीयते अत आह यथा बालस्य सदेव

नित्योपलब्धानुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनिबन्धोऽ-

ऽन्यथा ॥ ३२ ॥

कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

पुंस्त्वयौवनेऽभिव्यज्यते । एवं सतामिषानन्दादीनां व्यक्त्य-
पेक्षया तदुक्तिः । बलमानन्द ओजश्च समज्ञानमनाकुलम् ।
स्वरूपान्येव जीवस्य व्यज्यते परमादिभोरिति गौपयन-
श्रुतिः ॥ ३१ ॥

व्यक्त्यनङ्गीकारे देवानां नित्योपलब्धिरानन्दादीनां
असुराणां नित्योऽनुपलब्धिर्मनुष्याणां नित्यं उपलब्धानुप-
लब्धी प्रसज्येते नित्यानन्दो बित्याज्ञानो नित्यबलः परमा-
त्मा नैव असुराः एवमनेवञ्च मनुष्या इति अग्निवेशम् श्रुतिः ।
भविष्यत्पुराणे च — नित्यानन्द-ज्ञानबला देवा नैव तु
दानवाः । दुःखोपलब्धिमात्रास्ते मानुषास्तूभयात्मकाः ।
तेषां यदन्यथा दृश्यं तदुपाधिकृतं मतम् । विज्ञानेनात्म-
योग्येन निजरूपे व्यवस्थितिः । सम्यग्ज्ञानन्तु देवानां
मनुष्याणां विमिश्रितम् । विपरीतन्तु दैत्यानां ज्ञानस्यैव
व्यवस्थितिरिति ॥ ३२ ॥

ईश्वरस्यैव कर्त्तृत्वमुक्तं यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्य
इति जीवस्योपलब्धते अत आह जीवस्य कर्त्तृत्वाभावे
शास्त्रस्य प्रयोजकत्वप्राप्ते जीवोऽपि कर्त्ता ॥ ३३ ॥

स्त्रीभिर्वा याज्ञैर्वा ज्ञातिभिर्वैत्यादिना मोक्षोऽपि ॥ ३४ ॥

उपादानात् ॥ ३५ ॥

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ३६ ॥

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥

यथा च तत्त्वोभयथा ॥ ४० ॥

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥

साधनाद्युपादानप्रतीतिश्च ॥ ३५ ॥

आत्मानमेव लोकमुपासीतेति क्रियायां व्यपदेशाच्च अन्यथा तेनैव लोकमिति व्यपदेशः स्यात् ॥ ३६ ॥

तर्हि कथमीश्वरस्यैव कर्तृत्वमिति अतो वक्ति यथा ज्ञाने इदं ज्ञास्यामीत्यनियमः प्रतीयते एवं कर्मण्यपि जीवस्य य आत्मान मन्तरोपमयतीति च श्रुतिः । कुतः ॥ ३७ ॥

अशक्तित्वात् जीवस्य ॥ ३८ ॥

समाधानाभावाच्च ॥ ३९ ॥

स्वातन्त्र्यं प्रतीयते अत आह यथा . च तत्क्षणः कारयितुं नियन्तृत्वं कर्तृत्वं च विद्यते एवं जीवस्यापि ॥ ४० ॥

सा च कर्तृत्वशक्तित्वाद् जीवस्यापरा परादेव । कर्तृत्वं

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्या

दिभ्यः ॥ ४२ ॥

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकित-
वादित्वमधीयत एके ॥ ४३ ॥

कारणत्वञ्च स्वभावश्चेतना धृतिः । यत् प्रसादात्तिमं
सन्ति न सन्ति यदुपेक्षयेति पैङ्गिभ्युतिः ॥ ४१ ॥

ततः प्रयोजनकत्वं शास्त्रस्य नापेक्षेत कृतप्रयत्नापे-
क्षत्वात् प्रेरकत्वस्यादिशब्देन वैषम्यादिपूर्वकर्मप्रयत्नञ्च
संस्कारश्चाप्यपेक्ष्यतु । ईश्वरः कारयेत् सर्वं तच्चेश्वरकृतं
स्वयम् । अनादित्वाददोषश्च पूर्णशक्तित्वतो हरिरिति
भविष्यपुराणे । एतदेवं न चाप्येव मेतदस्ति च नास्तिचेति
मोक्षधर्मे ॥ ४२ ॥

अंश एव हीमे जीवाश्चांशो हि परमेश्वरः स्वयमंशेरिदं
सर्वं कारयत्यचलो हरिरिति गौपवनश्रुतावंशत्वं जीवस्यो-
पलभ्यते । नैवांशो न सम्बन्धो नापेक्षो जीवः परस्य
तथापि तु यथायोगं फलदः प्रभुरेकराट् । न नियम्यः स
कस्यापि ससर्वस्य नियामक इति भास्त्रवेयश्रुती । अतो
ब्रवीति । मां रक्षतु विभुर्नित्यं पुत्रोऽहं परमात्मनः ।
अवरः परेण पितरं यो ह्यस्यानुवेद पर एतावरेण यस्तद्देद
स पितुः पिता सत् यस्त्वाविजानात् स पितुः पिता सत्
हा सुपर्णा सयुजा सखायेत्यादिना व्यपदेशादंशो जीवः ।
तथा च पाराशर्यायणश्रुतिः । अंशो ह्येष परस्य योऽयं

मन्त्रवर्णाच्च ॥ ४४ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ४५ ॥

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ ४६ ॥

स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥

पुमानुत्पद्यते च म्रियते च नानाह्येवं व्यपदिशति पितेति पुत्रेति भ्रातेति च सखेति चेति । अन्यः परोऽन्यो जीवो नासावस्य कुतश्चन नायं तस्यापि न कश्चनेत्यन्यथा च काथायणश्रुतिः । ब्रह्म दाशा ब्रह्म कितवा ब्रह्मै वेमे दश इत्यभेदेनाप्येकेऽधीयते । तथा चाग्निवेशमश्रुतिः । अंशो-
ह्येष परस्य भिन्न*ह्येनमधीयिरे इति । वाराहे च । पुत्र-
भ्रातृसखित्वेन स्वामित्वेन यतो हरिः । बहुधा गीयते वेदैर्जीवींशस्तस्य तेन तु । यतो भेदेन चास्यायमभेदेन च गीयते । अतश्चांशत्वमुद्दिष्टं भेदाभेदं न मुख्यत इति ॥ ४३ ॥

पादोऽस्य विश्वाभूतानि ॥ ४४ ॥

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः । मनःषष्ठा-
नीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षतीति ॥ ४५ ॥

अनंशत्वश्रुतेर्गतिश्चाह । अंशत्वेऽपि न मत्स्यादि-
रूपी पर एवं विधः । यथा तेजोऽंशस्यैव कालाग्नेः
खद्योतस्य च नैकप्रकारता । यथा जलांशस्यामृतसमूहस्य
मूत्रादेश्च । यथा पृथिव्यंशस्य मेरोर्विष्ठादेश्च अभिमानि-
देवतापेक्षयैतत् ॥ ४६ ॥

एते स्वांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् । अतःपरं

अनुज्ञापरिहारौ देह सम्बन्धज्ज्योतिरादि-
वत् ॥ ४८ ॥

पदव्यक्तं अव्यूढगुणवृंहितम् । अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात् स जीवो
यः पुनर्भवः । स्वांशश्चाथो विभिन्नांश इति द्वेधांश इत्यने ॥
अंशिनो यत्तु सामर्थ्यं यत् स्वरूपं यथास्थितिः । तदेव
नाणुमात्रोऽपि भेदः स्वांशांशिनोः कश्चित् । विभिन्नांशेऽप्य-
शक्तिः स्यात् किञ्चित् सादृश्यमात्रयुगिति वाराहे । न
त्वत्तमोऽस्यभ्यधिकः कुतोऽन्य इति च ॥ ४७ ॥

परानुज्ञया प्रकृतिः परतो बन्धनिवृत्तिश्च जीवस्य प्रती-
त्येऽपि देहसम्बन्धात् । य आत्मानं मनुरोपमयति तमेवं
विद्वानमृत इह भवतीत्यादि । न तु परस्य वासुदेवः सङ्क-
र्षणः प्रद्युम्नोऽनिरुद्धोऽहं मतस्यः कूर्मः वराहो नृसिंहो
वामनो रामः रामः कृष्णो बुद्धः कल्किरहं शतधाहं सहस्र-
धाहं ममितोऽहमनन्तो नैवैते जायन्ते नैतेषामज्ञानबन्धो
न मुक्तिः सर्व एव ह्येते पूर्णा अजरा अमृताः परमाः परा-
नन्द इति चतुर्वेदशिखायाम् । युज्यते च ज्योतिरादि-
वत् यथादित्यो वियज्ञस्तत्प्रकाशश्चैकप्रकारः । शुक्लं कृष्णं
कनीनिकेति तदंशस्याप्यन्तो देहसम्बन्धान्न तादृशी शक्तिः
तदनुग्राह्यत्वं तेनैवावृत्तिपरिहारश्च । यथा बाह्यामृतजलस्य
भूतलस्यामृतसमुद्रस्य चैकत्वं तदंशस्यापि श्लेषणस्तदनु-
ग्राह्यत्वं तेनैव विरोधनिवृत्तिश्च । मोक्षधर्मे च — यत्
किञ्चिदिह लोकेऽस्मिन् देहबद्धं विशांपते ! सर्वं पञ्चभि-
रविष्टं भूतैरीश्वरबुद्धिजैः । ईश्वरो हि महद्भूतं प्रभुर्नारा-

असन्ततेऽप्यतिकरः ॥ ४६ ॥

आभास एव च ॥ ५० ॥

यणो विराट् । भूतान्तरात्मा विज्ञेयः स गुणो निर्गुणोऽपि च । भूतप्रलयमव्यक्तं शुश्रूषु नृपसत्तमेति । वाराहे च — अंशाश्च देहयोग्यत्वाद् जीवा बन्धादिसंयुताः । अनुयाह्या-
श्वेखरेण न तु मत्स्यादिको हरिः । अदेहबन्धयोग्यत्वा-
द्यथा सूर्यप्रभाक्षिणी । यथा मृतसमुद्रस्य श्लेष्मादेश्च विरू-
पता । अनुयाह्नत्वमन्यस्य तेनैवावृत्ति रीधनमिति ॥ ४८ ॥
अपूर्णशक्तित्वाच्च जीवस्य न मत्स्यादिसाम्यम् । तथा च
चतुर्वेदशिखायां — तस्य ह वा एतस्य परमस्य त्रीणि
रूपाणि कृष्णो रामः कपिल इति तस्य ह वा एतस्य पर-
मस्य पञ्च रूपाणि दश रूपाणि तानि ह वा एतानि
सर्वाणि पूर्णानि सर्वाण्यमितानि सर्वाण्यसंमितान्यथा वराः
सर्व एवा पूर्णाः सर्व एव बह्वन्ते चाथ मुच्यन्ते च केच-
नेति ॥ ४९ ॥

रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेति प्रतिविम्बत्वाच्च न साम्यम् ।
वाराहे च । द्विरूपावंशकौ तस्य परमस्य हरिर्विभोः ।
प्रतिविम्बांशकश्चाथ स्वरूपांशक एव च । प्रतिविम्बांशका
जीवाः प्रादुर्भावा परे स्मृताः । प्रतिविम्बोऽस्त्वल्पसाम्यं
स्वरूपाणीतराणि तु इति । सोपाधिरनुपाधिश्च प्रतिविम्बो
द्विधेयते । जीव ईशस्यानुपाधि रिन्द्रचापो यथा रवेरिति
पेक्षित्युतेः । यथैषा पुरुषेच्छाया एतस्मिन्नेतदाततमिति
च श्रुतिः ॥ ५० ॥

अदृष्टानियमात् ॥५१॥

अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५२ ॥

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५३ ॥

इति श्रीमत् कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्र-

भाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पाद

विरचिते द्वितीयाध्यायस्य

तृतीय पादः समाप्तः ।

अस्य प्रतिविम्बानां मिथो वैचित्र्यकारणमाह - अना-
दिविद्याकर्मादिवैचित्र्याद्वैचित्र्यम् ॥ ५१ ॥

इच्छाद्वेषसुखदुःखादिवैचित्र्याच्चादृष्टादेव । च शब्देन
प्रतिक्षणं वैचित्र्यम् ॥ ५२ ॥

न स्वर्गभूम्यादिप्रदेशे वैचित्र्याद् वैचित्र्यं तत्प्रापेरथ
दृष्टापेक्षत्वादेकदेशस्थिता नामैव वैचित्र्यदर्शनाच्च ॥ ५३ ॥

इति श्रीकृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदा-

नन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादविरचिते

द्वितीयाध्यायस्य तृतीय-

पादः समाप्तः ।

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

गौण्यसम्भवात् ॥ २ ॥

प्रतिज्ञानुपरोधाच्च ॥ ३ ॥

युक्तिसहितश्रुतिविरोधं श्रुतीनामपाकरोत्यनेन पादेन ।
प्राणा एवेदमय आसंस्तेभ्यो भूतानि जज्ञिरे । तेभ्योऽण्डम-
ण्डस्यान्तस्त्वमे लोकाः । अथ प्राणा एवानादयः प्राणा
नित्या इति काषायणश्रुतौ प्राणानामनुत्पत्तिः श्रूयते ।
नोपादानं हीन्द्रियाणां सतोऽनुत्पत्तिरिथ्यते । उपादान-
कृता सृष्टिः सर्वलोकेषु चादृता । इति भविष्यत्पुराणे
एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति चात उच्यते
तथा कालादयः परमात्मन उत्पद्यन्ते तथा प्राणा
अपि ॥ १ ॥

अनादिश्रुतिर्गौणानादित्वापेक्षया मुख्यसम्भवात् ।
नित्यान्येतानि सौक्ष्मेण हीन्द्रियाणि तु सर्वशः । तेषां
भूतैरुपचयः सृष्टिकाले विधीयते परेण साम्य सम्प्राप्ते कस्य
स्याशुस्थनित्यतेति हि भविष्यत्पुराणे ॥ २ ॥

इदं सर्वमसृजतेति ॥ ३ ॥

द्विधा हैवेन्द्रियाणि नित्यानि चानित्यानि च तत्र
नित्यं मनोऽनादित्वाद्द्वयमनाः पुमां स्तिष्ठत्य नित्यान्य-
न्यानीति गौण्यनश्रुतौ मनसोऽनुत्पत्तिः सयुक्तिका श्रूयते
अत आह मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति पूर्वोक्तत्वान्नानुत्-
पत्तिर्मेनसो युज्यते पूर्वं मनः समुत्पन्नं ततोऽन्येषां समुद्भवः ।

तत्प्राक्श्रुतेऽथ ॥ ४ ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ५ ॥

सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ६ ॥

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ७ ॥

तदनुत्पत्तिवचनमल्पोपचयकारणादिति वायुप्रोक्तवचनं च
शब्देन गृहीतम् ॥ ४ ॥

नित्यया नित्यया स्तौमि परमात्मानमच्युतमिति
वाग्वाव नित्या न ह्येषोत्पद्यते अस्यां हि श्रुतिरवतिष्ठते
इति सयुक्तिकं पीथ्यायणश्रुतौ वाचोऽनुत्पत्तिरुच्यते अतोऽ-
ब्रवीत् तस्मान्मन एव पूर्वरूपं वागुत्तररूपमिति मनःपूर्व-
कत्वाद्वाचो नानुत्पत्तिः । षगिन्द्रियस्य नित्यत्वं श्रुति-
सन्निधियोग्यता । उत्पत्तिर्मनसो यस्मान्न नित्यत्वं कुतश्च-
नेति वायुप्रोक्तेः ॥ ५ ॥

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मादिति श्रुतिः सप्तैव मारुताः
बाह्ये प्राणाः सप्त तथात्मनि । अधिदैवे तथाध्यात्मो
संस्थासाम्यविदो विदुरिति च स्कान्दे । द्वादश वा एते
प्राणा द्वादशभाषा द्वादशादित्या द्वादशराशयो द्वादशग्रहा
इति कौण्डिन्यश्रुतौ द्वादशप्राणा दृश्यन्ते । अतो बक्ति-
अनेन्द्रियापेक्षया सप्तत्वं गुहाशयां निहिताः सप्त सप्तेति
विशेषणाय सप्त प्राणाश्च कर्मणः । एवं प्राणा द्वादशकं
शरीरे नित्यसंस्थितमिति भविष्यत्पूर्ववचनं च शब्दात् ॥ ६ ॥

हस्तादीनां कर्मविषयत्वान्न सह पाठः संसारावस्थिति-

अणवश्च ॥ ८ ॥

श्रेष्ठश्च ॥ ९ ॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ १० ॥

हेतुत्वात् स्थितं कश्चिद्विदो विदुः तस्मादुद्गतिहेतुत्वात् ज्ञानं गतिरिहोच्यते इति वायुप्रोक्तेः ॥ ७ ॥

दिवीव चक्षुराततमिति व्याप्तिः प्रतीयते दूरश्चवर्णदर्शनादियुक्तिश्च । अणुभिः पश्यत्यणुभिः शृणोति प्राणाएवाणवः प्राणैर्ह्येतद्भवतीति कौण्डिन्यश्रुतिः । अतोवक्ति — तदयथा हाणुनश्चक्षुषः प्रकाशो व्यातत एव मेवायं पुरुषस्य प्रकाशोव्याततोऽणुर्ह्येवैष भवतीति शाण्डिल्यश्रुतिः ॥ ८ ॥

नैष प्राण उदेति नास्तमेति एकक एव मध्ये स्थाता अथैनमाहुर्मध्यम इति मुख्यप्राणस्यानुत्पत्तिः श्रूयते । यत् प्राप्तिर्यत् परित्याग उत्पत्तिर्मरणन्तथा । तस्योत्पत्तिर्मृतिश्चैव कथं प्राणस्य युज्यते इति च युक्तिर्वायुक्तेः । आत्मन एष प्राणी जायत इति च । अत आह । सूक्ष्मेण ह वा एष पुरुषोऽवतिष्ठते स्थूलत्वेनोदेति सूक्ष्मश्चाथो स्थूलश्च प्रकृतितः सूक्ष्मोऽन्यतः स्थूलोऽथैन माहुः । सादिरनादिरित्येति गौपवनश्रुतेः ॥ ९ ॥

चेष्टायां बाह्यवायी च मुख्यप्राणे च गीयते प्राणशब्दस्त्रिषु स्त्रीषु मुख्ये मुख्यः प्रकीर्तित इति वायुक्रिययोर्वपि उपदेशादुत्पत्तिश्रुतिस्तयोर्न स्यात् । स प्राणमसृजतं च वायुर्भोतिरापस्तपो मन्त्राः कश्च चेति पृथगुपदेशात् ।

चक्षुरादिवत् तत्सह शिष्टादिभ्यः ॥ ११ ॥

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ १२ ॥

भूतानि चेष्टा मन्वाश्च मुख्यप्राणादिदं जगत् । मुख्यप्राणः
परस्मा च नपरः कारणान्वित इति वायुप्रोक्तेः ॥ १० ॥

प्राणादिदमाविरासीत् प्राणोधत्ते प्राणीलयमभ्युपैति
न प्राणः किञ्चिदाश्रित इत्यग्निवेश्मश्रुतौ । यदाश्रयादस्य
चेष्टा सोऽन्यं कथमुपाश्रयेत् । यथा प्राणस्तथा राजा सर्व-
स्यैकाश्रयो भवेदिति च युक्तिर्भारते । प्राणस्यैतद्वशे सर्व-
प्राणः परवशे स्थितः । न परः किञ्चिदाश्रित्य वर्त्तते
परमो यत इति पैङ्गिश्रुतिः । अत आह चक्षुरादिवन्मुख्य-
प्राणोऽपि परमात्मवश एव । सर्वं ह्येवैतत् परमेव तिष्ठते
प्राणश्च प्राणिनश्च सच्चैकएवैतान्वयत्युचयति वशीकरोति
इति गीपवनश्रुतौ चक्षुरादिभिः सह तद्वशत्वेनैव शास-
नात् । सर्वकर्त्तापि सन् प्राणः परमाधारतः स्थितः ।
कथमेवान्यथा स स्याद् यतो नैवेश्वरद्वयम् । अवान्तरे-
श्वरत्वेन तस्येश्वरवचो भवेत् । अतो मध्यमतामाहुस्तस्य
वेदेषु वेदिनः । अनन्येश्वरता प्राणे तदन्येश्वरवर्जनात् ।
यतो विशेषवाक्येन हीयते समता वचः । नान्योऽतोऽस्ति
द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति दृष्ट इत्यादिवचनयुक्तय आदिशब्दे-
नोक्ताः ॥ ११ ॥

इतरेषां प्राणानां करणत्वात् मुख्यस्याकरणत्वाच्च तस्या-
न्येभ्यः अमुत्तमत्वं युज्यते मण्डव्यश्रुतिश्च । तानि ह वा

पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॥ ११ ॥

अणुश्च ॥ १४ ॥

एतानि सर्वाणि कारणानि अथ प्राण एवा कारणस्तस्मा-
न्मुख्यस्तस्मान्मुख्य इत्याचक्ष्यत इति ॥ १२ ॥

सर्वे वा एते मुख्यदासाः । प्राणोऽपानो व्यान उदानः
समान इति । अथ प्राणो वाव सम्प्राडिति कौण्डिन्य-
श्रुतिः । प्राणापानादयः सर्वे मुख्यदासा यतोऽनिशम् ।
अतस्तदाज्ञया नित्यं स्वानि कर्माणि कुर्वत इति युक्ति-
र्वायुप्रोक्तेः । मुख्यस्यैव स्वरूपाणि प्राणाद्याः पञ्चवायवः ।
स एव प्राणिनां देहे पञ्चधा वर्ततेऽनिशमिति गौपवन-
श्रुतिः । अतोवक्ति—अथ पञ्चवृत्त्येतत् प्रवर्तते प्राणो वा
पञ्चवृत्तिः प्राणोऽपानोव्यानः उदानः समान इति तेभ्यो वा
एतेभ्यः पञ्च दासाः प्रजायन्ते प्राणाद्वाव प्राणोऽपानादपानो
व्याना द्वागान उदानादुदानः समानादेव समानो यथाह
वै मनः पञ्चधा व्यपदिश्यते मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं चेत-
नैति तेभ्यो वा एतेभ्यः पञ्च दासाः प्रजायन्ते मनसो वाव
मनोबुद्धेर्बुद्धिरहङ्कारादहङ्कारश्चित्ताश्चित्तं चेतनाया एव
चेतनैवमितीति ॥ १३ ॥

प्राण एवाधस्तात् प्राण उपरिष्ठात् प्राणो मध्यतः प्राणः
सर्वतः प्राण एवेदं सर्वमिति प्राणस्य व्याप्तिः प्रतीयते । यतः
सर्वं जगदाप्य तिष्ठति प्राण एव तु । अतो धृतं जगत्
सर्वमन्यथा केन धार्यत इति श्रुक्ते वायुप्रोक्तेः । अणुनैतत्
सृज्यतेऽणुनैतद्धार्यतेऽणौ लयमप्युपैति वा प्राणो अणुः प्राणो

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ १५ ॥

प्राणवता शब्दात् ॥ १६ ॥

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १७ ॥

ह्येतद्भवतीति सौत्रायणश्रुतिः । अत आह स वा एष प्राणो-
ऽणुर्महान् नामास्तर्वाऽणुर्वहिर्महान् अणोर्वा ईशितव्येश
ईश ह्यसौ सर्वस्थेशितव्यश्च परस्थेति कौण्डिन्यश्रुतिः ॥ १४ ॥

करणत्वं प्राणानामुक्तं जीवस्य करणान्याहुः प्राणानि
तांसु सर्वशः । यस्मात्तद्वशगा एते दृश्यन्ते सर्वदेहिषु इति
सौत्रायणश्रुतौ स युक्तिकं जीवकरणत्वं प्रतीयते ब्रह्मणो वा
एतानि करणानि चक्षुः श्रोत्रं मनो वागिति तद्वेतैः कार-
यतीति च काषायणश्रुतौ अत आह यज्ज्योतिराद्य-
धिष्ठानं ब्रह्म तदैवेतैः करणैः प्रवर्त्तयति यः प्राणो तिष्ठन्नि-
त्यादि तदामननात् ॥ १५ ॥

कथं जीवकरणत्वश्रुतिरित्यतो वक्ति — जीवेनैव करणैः
कारयति परमात्मा अतो न विरोधः । एष ह्यनेनात्मना
चक्षुषा दर्शयति श्रोत्रेण श्रावयति मनसा मानयति बुद्ध्या-
बोधयति तस्मादेतावाहुः सृतिरसृतिरिति भास्ववेय-
श्रुतिः । कारणैः कारणं ब्रह्मपुरुषापेक्षयाखिलम् । श्रोत्रा-
दिभिः कारयति करणानीत्यतो विदुः । न जीवापेक्षया
मुख्यं कारयेत् परमेश्वरः । केवलात्मेच्छया तस्मात्सुस्थत्वं
तस्य निश्चितमिति वाराहे ॥ १६ ॥

अनादिनित्यत्वाच्च जीवकरणसम्बन्धस्य युज्यते तत्

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठम् ॥१८॥

भेदश्रुतेः ॥ १९ ॥

करणत्वमिति श्रुतिः । अथावियोगिनि करणैर्वाव न वियुज्यते देहेनैव वियुज्यते इत्येतद्वाव करणानां करणत्वं यद्वाव न वियुज्यत इति गौपवनश्रुतिः । चशब्दः करण-सम्बन्धग्राहो ॥ १७ ॥

अथेन्द्रियाणि प्राणा वा इन्द्रियाणि प्राणा हीदं द्रव-न्तीति सयुक्तिका सौत्रायणश्रुतिः । सामान्येन प्राणाना-मिन्द्रियत्वं वक्ति द्वादशैवेन्द्रियाण्याहुर्मनो बुद्धी तु द्वादश इति च काषायणश्रुतिः । अतः कस्येन्द्रियत्वं निवार्येत इत्यतो वक्ति मुख्यप्राण मृते त एवेन्द्रियाणि द्वादशैवेन्द्रि-याण्याहुः प्राणो मुख्यस्त्वनिन्द्रियं द्रववतां हीन्द्रियाणां तु नियन्ता प्राण एकराडिति पौत्रायणश्रुतिः । श्रोत्रादीनि पञ्चैव तथा वागादिपञ्चकम् । मनोबुद्धिसहायानि द्वाद-शैवेन्द्रियाणि तु । विषयद्रवणात्तेषामिन्द्रियत्व मुदाह-तम् । तेषां नियामकः प्राणः स्थित एवा खिलप्रभुरिति बृहत्संहितायाम् ॥ १८ ॥

स्थित एव हीदं मुख्यप्राणः करोति कारयति चलति चालयति धत्ते धारयति प्रभुं वा एनमाहुरथेन्द्रियाणि तु स्थितानि न कुर्वन्ति न कारयन्ति न चलन्ति न चालयन्ति न दधते न धापयन्ति तानि एतान्यवलानि तस्मादाहु-रिन्द्रियाणि कारणानोति पौत्रायणश्रुतेः ॥ १९ ॥

वैलक्षण्याच्च ॥ २० ॥

संज्ञामूर्तिः कृत्स्निस्तु त्रिवृत् कुर्वत उपदे-
शात् ॥ २१ ॥

मांसादिभौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २२ ॥

पुरुषापेक्षया प्रवृत्तिरिन्द्रियाणां दृश्यते न मुख्यस्य
प्राणान्नय एवैतस्मिन् पुरे जाग्रतीति च श्रुतिः ॥ २० ॥

विरञ्चो वा इदं विरेचयति विदधाति ब्रह्मा वै विरञ्च
एतस्माद्भीमे रूपनामनीति गौपवनश्रुतिः । यस्माद्विरे-
चयेत् सर्वं विरञ्चस्तेन भण्यते । एकैव कर्त्ता जगतो ब्रह्मैव
च चतुर्मुख इति युक्तिर्ब्राह्मे । अथ कस्मादुच्यते परम इति
परा ह्येते नामरूपे व्याक्रियेते तस्मादेनमाहुः परम इति
अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति ब्रह्मत्वाद्वृंहणत्वाच्चेत्यग्निवेशम्-
श्रुतिः । अत आह—नामरूपकृत्स्निः परमादेव सर्वाणि
विचिन्त्य धीरो नामानि हत्वाभिवदन्यदास्ते इति श्रुतेः ।
त्रिवृत् कुर्वत इति हेतुगर्भः त्रिवृत् करणापेक्षत्वाद्नाम-
रूपयोः सर्वनाम्नां च रूपाणां व्यवहारेषु केशवः । एक एव
यतः स्रष्टा ब्रह्माद्यास्तदवान्तरा इति पाप्मे । त्रिवृत् क्रिया
यतो विष्णो रूपञ्च तदपेक्षया । रूपापेक्षं तथा नाम
व्यवहारस्तदात्मकः । अतो नाम्नश्च रूपस्य व्यवहारस्य
वैकराट् । हरिरेव यतः कर्त्ता पितातो भगवान् प्रभुरिति
च ब्रह्माण्डे ॥ २१ ॥

अद्भ्यो हीदमुत्पद्यते आपो वाव मांसमस्थि च भव-

वैशेष्यास्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २३ ॥

इति श्रीमत् कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये

श्रीमदानन्दतौथभगवत्पादविर-

चिते द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः

पादः समाप्तः ।

न्यायः शरीरमाप एवेदं सर्वमिति कौण्डिन्यश्रुतिः ।
अस्मयं तु यतो मांसमतस्तृप्तिश्च मांसत इति च भारुते ।
पृथिवीशरीरमध्येति आकाश आत्मेति च अतो ब्रवीति यत्
कठिनं सा पृथिवी यद् द्रवं तदापो यदुष्णं तत्तेज इति
श्रुतेर्मांसाद्येव भौमं न सर्वशरीरं अतो जसोश्च कार्यं यथा-
शब्दमङ्गीकर्त्तव्यम् । यद्वा वायो विमिश्रं मिश्राद्भूतद्र-
वतीति मिश्राणि हि भूतानि तस्मादेवैव माचक्षते च
भूतानीति च काषायणश्रुतिः । पञ्चभूतात्मकं सर्वं तद-
प्येक विवक्षया । एकभूताक्रमेण व्यवहारस्तु वैदिकः ।
भौममित्येव काठिन्याच्छीलादीदकमित्यपि । तेजिष्ठाद्वा
तेजसञ्च यथास्थां वचनं श्रुतिरिति वायुप्रोक्तेः ॥ २२ ॥

कथन्तर्हि विशेषवचनमित्यत आह भूतानां विशेष-
संयोगादेव विशेषव्यवहारः । पार्थिवानां शरीराणामर्द्धं
पृथिवी स्मृता । इतरर्द्धं त्रिभागिन्य आयस्तेजसु भागतः ।
इति सामान्यतो ज्ञेयो भेदश्च प्रतिपूरणम् । स्वर्गस्थानं
शरीराणामर्द्धं तेज उदाहृतमिति च बृहत्संहितायाम् ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रअनि-
रूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

सर्वाध्यायार्थावधारणार्थाऽध्यायान्ते द्विरुक्तिः । गारुडे च ।
अध्यायान्ते द्विरुक्तिः स्याद् देवे वा वैदिकेऽपि वा । विचारो
यत्र सज्येत पूर्वोक्तस्यावधारणे । अनुक्तानां प्रमाणानां
स्वीकारश्च कृतो भवेत् । विनिन्द्या चेतरेण मार्गान् संपूर्ण-
फलता तथेति ॥ २३ ॥

इति श्रीमत् कृष्णहैपायणकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदा-
नन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते द्वितीयाध्यायस्य
चतुर्थः पादः समाप्तः ।

— ० —

साधनविचारोऽयमध्यायः । वैराग्यार्थे गत्यादिनिरू-
पणप्रथमपादे भूतबन्धो हि बन्धः । भूतबन्धस्तु संसारो
मुक्तिस्तेभ्यो विमोचनमिति च वाराहे । तच्च मरणे भवति
भूतानां विनिवृत्तिस्तु मरणं समुदाहृतम् । भूतानां संप्र-
योगस्तु जनिरित्येव पण्डितैरिति महाभारते । अतः किं
साधनैरित्युक्तं आह शरीरान्तरप्रतिपत्तौ भूतपरिष्वक्त एव
गच्छति वेत्यथवा पञ्चम्यामाहुता वापः पुरुषवचसो
भवन्ति इति तु पञ्चम्यामाहुता वापः पुरुष वचसो भव-
न्तीति प्रअपरिहाराभ्याम् ॥ १ ॥

त्यात्मकत्वात् भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

प्राणगतेष्व ॥ ३ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्यपपत्तेः ॥ ५ ॥

अपशब्द आत्मात्मकत्वाद् युज्यते । भूयस्वाच्चापां
तापापनोदो भूयस्त्वमश्रसो वृत्तयस्त्विमा इति च
भागवते ॥ २ ॥

यत्र वाव भूतानि तत्र करणानि नित्यानि ह वाव
एतानि भूतानि करणानि च नैतानि कदाचिद्वियुज्यन्ते
न च विनीयन्ते इति च भाक्तवेद्यश्रुतेः । प्रमाणगतेर्भूतान्यपि
सन्तीति सिद्धम् ॥ ३ ॥

यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वाचं प्राण
इत्यादि श्रुतेर्न प्राणानां जीवेन सह गतिरिति चेत् - न,
भागतोऽग्न्यादिप्राप्तेः । पुरुषस्य मृतौ ब्रह्मन् प्राणा भागत
एव तु अधि दैवं प्राप्नुवन्ति भागतोऽनुव्रजन्ति तम् । पुनः
शरीरसंप्राप्तौ तमेवानुविशन्ति चेति ब्राह्मे । ब्रह्माण्डे च ।
मृतिकाले जहत्येनं प्राणा भूतानि पञ्च च । भागतो
भागतस्त्वेन मनुगच्छन्ति सर्वश इति ॥ ४ ॥

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नी देवाः अद्वां जुह्वतीति, प्रथमाग्नी
श्रूयते न भूतानि जुह्वतीति अतो नेति चेत् - न, ता एव
प्रसुता आपः अद्धारूपेण ह्ययन्ते इति तु पञ्चम्यामाहुता
वापः पुरुषवचसो भवन्तीत्युपसंहारोपपत्तेः ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥६॥

भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात्तथाहि दर्शयति ॥ ७ ॥

कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्ट श्रुतिभ्यां ॥ ८ ॥

अग्न्यादिगतिः प्रत्यक्षतः श्रूयतेऽतः प्रत्यक्षाश्रवणान्न
युक्तमिति चेन्न अथैतमं यजमानं किं न जहाति भूतान्येव
भूतैरवगच्छति भूतैर्भुङ्क्ते भूतैरुत्पद्यते भूतैश्चरति भूतै-
र्विचरतीति कोठरव्य श्रुतौ प्रतीयते ॥ ६ ॥

अपामसोमममृता अभूमेत्यादिश्रुतिविरोध इत्यन्ती
वक्ति । भागतस्तदमृतत्वं न्यान्यः पन्था अयनाय विद्यते
इति श्रुतेरात्मविद् एव हि मुख्यं वा शब्दात् पारम्पर्येणा-
त्मविदपेक्षया वा । तथा हि श्रुतिः—स एनमविदितो न
भुनक्ति यथा वेदो वा ननूक्तोऽन्याद्वा कर्मा कृतम् । यदि
ह वा अथ नैवं विस्महत्पुण्यं कर्म कुरुते तदयस्मात्ततः
क्षीयत एव । आत्मानमेव लोकमुपासीत स यथात्मानमेव
लोकमुपास्तेन हास्य कर्म क्षीयते तस्माद्देवात्मनो यद्
यत् कर्म क्रियते तत्तत् सृजतेऽमृतो वाव सोमपी भवति
यावदिन्द्रो यावन्ननुर्यावदादित्यः कर्मणा ज्ञानमातनोति
ज्ञानेनामृतो भवति अथामृतानि कर्माणि यत् एनममृतत्वं
नयन्तीति न्व ॥ ७ ॥

कृतस्य कर्मणि भोगे न क्षयान्भुक्तिरित्यत आह ततः
शेषेणैमं लोकमायाति पुनः कर्म कुरुते पुनर्गच्छति पुन-
रागच्छतीति श्रुतेः । भुक्तशेषानुशयवानिमां प्राप्य भुवं

यथेतमनेवं च ॥ ९ ॥

चरणादिति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति कार्ष्णी-
जिनिः ॥ १० ॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ ११ ॥

पुनः । कर्म कृत्वा पुनर्गच्छेत् पुनरायाति नित्यशः ।
आचतुर्दशमावर्धात् कर्माणि नियमेन तु । दशावराणां
देहानां कारणानि करोत्ययम् । अतः कर्मक्षयान्मुक्तिः
कुत एव भविष्यतीत्यादि स्मृतेश्च ॥ ८ ॥

शेषवानेवायाति यथैतमेव गच्छति यथैत मा गच्छति
स भुङ्क्ते स कर्म कुरुते स परिवर्तत इति गतिप्रकारेणा-
गतिः प्रतीयते । अतो ब्रूते पूजादम्बभादाक्रागमाक्रा-
णञ्चन्द्रलोकं यथैतमाकाशमाकाशादायुर्वार्यभूत्वा धूमो
भवति धूमो भूत्वाऽम्बं भवति अम्बं भूत्वा मेघो भवति
मेघो भूत्वा प्रवर्षति इति काशायश्श्रुतेः यथा गतमन्यथा
च ॥ ९ ॥

तद् य इह रमणीयचरणी रमणीयां योनिमापद्यन्ते
कपूयचरणाः कपूयामिति शुनिश्चरणफलमेव गमनागमनं
न यज्ञादिकृतम् । आचार इति संप्रोक्तकर्माङ्गत्वेन
शुद्धिदः । अशुद्धिदस्त्वनाचारश्चरणं तूभयं मतमिति चेन्न
व्रजाद्युपलक्षणार्थाचरणादिश्रुतिरिति कार्ष्णीजिनिर्म-
न्यते ॥ १० ॥

तर्हि रमणीयाः कपूयाः इत्येव साश्चरणमवस्थानार्थक्य

सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः ॥ १२ ॥

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १३ ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गति-
दर्शनात् ॥ १४ ॥

स्मारन्ति च ॥ १५ ॥

मिति चेन्न । यन्नाद्युपलक्षणायां चरणादिरिति चरणा-
पेक्षत्वाद्गमणीयत्वादेस्तदज्ञापनार्थत्वेनोपपत्तेः ॥ ११ ॥

धर्मं चरत माधर्म्यं मित्यादि प्रयोगात् सुकृतदुष्कृत एव
चरणा शब्दोक्ते इति वादरिर्मन्यते । तुशब्दात् स्वसिद्धान्तो-
ऽपि स एवेति सूचयति । तुशब्दस्तु विशेषे स्यात् स्वसिद्धान्तो-
न्तेऽवधारणे इति च नाममहोदधौ ॥ १२ ॥

पुण्यकृतामेव गमनागमने नेतरेषामित्यत आह ।
तद्य इह शुभकृतो ये वा अशुभकृतस्ते शुभमनुभूयावर्त्तन्ते
पुनः कर्म कुर्वन्ति पुनर्गच्छन्तीति भास्ववेयश्रुतौ ॥ १३ ॥

संयमनमनुभयं केषाञ्चिदारोहः केषाञ्चिदवरोहः ।
तुशब्दोऽवधारणे सर्वं वा एते शुभकृतः संयमनं प्रपतन्ति ।
तत्र ह ये परद्विषो गुरुद्विषः श्रुतिद्विषस्तदवमन्तारः शठा
मुखी इति ते वै ततोऽवरुह्य तमसि प्रपतन्ति नैव ते उत्ति-
ष्ठन्तेऽपि कर्हिचित् ये ध्रुवा एतदित्याहुः । अथ येऽन्ये
ब्रह्माद्विषस्तेनाः सुरापास्ते वै तदनुभूयेमं लोकमनुव्रजन्तीति
कीठरव्यश्रुतेः ॥ १४ ॥

गच्छन्ति पापिनः सर्वे नरकं नात्र संशयः । तत्र शुक्रा

अपि च सप्त ॥ १६ ॥

तत्रापि च तद्वापारादविरोधः ॥ १७ ॥

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १८ ॥

पतन्त्येव ये द्विषन्ति जनार्दनम् । महातमसि मग्नानां न
तेषामुत्थितिः क्वचित् । इतरेषान्तु पापानां व्युत्थानं विद्य-
तेऽपि च सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् । इति
सर्वत्र नियमः पञ्चकष्टे तु तत् सदेत्यादि ॥ १५ ॥

रौरवोऽथ महंश्चैव वज्रिर्वैतरणी तथा । कुम्भीपाक
इति प्रोक्तान्यनित्यनरकाणि च । तामिश्रश्चाश्वतामिश्रौ द्वौ
नित्यौ संप्रक्रीर्त्तितौ । इति सप्त प्रधानानि बलीयस्तूत्त-
रोत्तरम् । एतानि क्रमशो गत्वैवारोहोऽथावरोहणमिति
च भारते ॥ १६ ॥

इंश्वरस्य नरकायुक्तेः सर्वं विष्टजति सर्वं विलापयति सर्वं
रमयति सर्वं प्रवर्त्तयत्यन्तरस्मिन्निविष्ट इति कौषारवश्रुति-
विरोधः इत्यतो वक्ति । च शब्दादुःखानुभवेन स स्वर्गे स
भूमौ स नरकेऽसौ तममि प्रवृत्तिस्तदेक एवानुविष्टा नासौ
दुःखभोगीश्वरः प्रभुत्वात् सर्वं पश्यति सर्वं कारयति नासौ
दुःखभुग् य एवं वेदेति पौत्रायणश्रुतेरविरोधः । नरकेऽपि
वसन्तीशो नासौ दुःखभुगुच्यते । नीचोच्चतैव दुःखादेर्भोग
इत्यभिधीयते । नासौ नीचोच्चतां याति पश्यत्येव प्रभुत्वतः
इति भागवततन्त्रे ॥ १७ ॥

अथैतयोः पथोर्नेकतरेण च तानीमानि सुद्रमिश्राण्य-

न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

अर्थ्यते ऽपि च लोके ॥ २० ॥

दर्शनाच्च ॥ २१ ॥

सकृदावर्त्तीनि भूतानि भवन्ति जगत्स्व म्रियस्वेत्येतत्
तृतीयं स्थानमिति गति स्वातन्त्र्यं भूतानां प्रतीयत इत्यत
आह । विद्याकर्मपेक्षयैवेतद्वचनं तयोरपि प्रकृतत्वात्
विद्यापथः कर्मपथो द्वौ पथानौ प्रकीर्त्तिता । तद्वर्जित
स्त्रिधा याति तिर्यग् वा नरकं तम इति च भागवते ॥ १८ ॥

यत्न दुःखं सुखं तत्र सर्वत्रापि प्रतीयते । अपि नीच-
गती किञ्चित् किमु मानुषदेहिन इति वचनात्प्रहातमः-
स्वपि सुखप्राप्तिरित्यत आह । अथाविद्वान् कर्मा वाग्-
गच्छति त्रिधा ह वावाग् गतिस्तिर्यग् यातनातम इति
हे वाव सुखानुवृत्ते न तमः सुखानुवृत्तं केवलं ह्येवात्र
दुःखं भवतीति श्रुतेर्न तृतीयायां गती सुखम् ॥ १८ ॥

तिर्यङ्मु नरके चैव सुखलेशो विधीयते । नाप्ये तमसि
मग्नानां सुखलेशोऽपि कश्चनेति भविष्यत् पर्वणि लोक-
सिद्धञ्चेतत् । च शब्दाल्लोकसिद्धिरपि स्मार्त्तेत्याह ।
अतिप्रिये यथा राजा न दुःखं सहते क्वचित् । अत्यप्रिये
सुखमपि तथैव परमेश्वरः - इति च ब्राह्मे ॥ २० ॥

नारायणप्रसादेन समिद्धज्ञानवच्छुषा । अत्यन्तदुःख-
संलीनान्निःशेषसुखवर्जितान् । नित्यमेव तथा भूतान्
क्षिसिन्नांश्च गणान् बहून् । निरस्ताशेषदुःखांश्च नित्यान-

तृतीयशब्दाद्विरोधः संशोकजस्य ॥ २२ ॥

स्वाभाव्यापत्तिरूपपत्तेः ॥ २३ ॥

जातिचिरेण विशेषात् ॥ २४ ॥

नैकभागिनः । अपश्यद् विविधान् ब्रह्मा साक्षादेव चतु-
र्मुख इति दर्शनवचनस्य पाप्मे ॥ २१ ॥

तृतीये तृतीयतमसः श्रवणादेव शब्दानुसारात् संशो-
कजमोहप्रसक्तिः ॥ २२ ॥

महात्मस्तिधा प्रोक्तमूर्ध्नि मध्यं तथाधरम् । श्रवणेनैव
मूर्च्छादिरधरस्य यतो भवेत् । तस्माच्च विस्तरेणैतत् कथ्यते
राजसत्त्वमेति कौर्म्ये ।

धूमो भूत्वाभं भवतीत्याद्यन्यभावः श्रूयते स कथमि-
त्यतो — ब्रवीति धूमादिषु प्रविष्टस्य तद्गतौ गतिः स्थितौ
स्थितिरित्यादिरेव तद्भावापत्तिः । न ह्यन्यस्यान्यभावो
युज्यते न च तत्पदप्रसक्तिः । गारुडे च । धूमादिभाव-
प्राप्तिश्च तद्गतौ गतिरेव च । स्थितौ स्थितिप्रवेशश्च लघु-
त्वादिति येष च । न ह्यन्यस्यान्यथाभावो न च तत् पद-
मिष्यते । विद्यागम्यं पदं यस्माच्च तत् प्राप्यं हि कर्मणा ।
यकक्षेपस्वभावेन वायुभेदापि युज्यते । अथा जीवः परं
ब्रह्म ब्रह्मोदं जगदित्यपीति ॥ २३ ॥

बहुस्यानगमनात् कल्पान्तमेवं स्यादित्यत आह — तद्य
इह रमणीयचरणा अभ्यास्यते रमणीयां योनिमापद्यन्त
इति विशेषाच्चातिचिरेण स्वर्गाश्लोकादवाक्यातो वत्सरात्

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ २५ ॥

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २६ ॥

रेतः सिग्ययोगोऽथ ॥ २७ ॥

पूर्वमेव तु । मातुः शरीरमाप्नोति पर्यटनं यत्र तत्र च
इति नारदीये ॥ २४ ॥

त इह ब्रीहियवा औषधिवनस्पतयस्तिला मासा इति
जायन्त इति अवणादनर्थफलत्वं यज्ञादेरिति । अतो वक्ति ।
अन्याधिष्ठिते ब्रीह्यादिशरीरे प्रवेशः न तु भोगोऽस्य धूमो
भूत्वाऽभ्रं भवतीत्यादिपूर्वोक्तिवत् । सोऽवाग्गतः स्थाव-
रान् प्रविशत्यभोगेनैव व्रजन् स्थूलशरीरमेति स्थूलाच्छरीरा-
द्भोगाननुभुक्त इत्यभिलापात् कौठारवश्रुतौ स्वर्गादवाग्गता
देही ब्रीह्यादीतरदेहगः । अमुञ्चंस्तु क्रमेणैव देहमाप्नोति
कालत इति वाराहे ॥ २५ ॥

हिंसारूपत्वात् पापस्यापि सम्भवाद दुःखं च भव-
त्विति चेन्न शब्दविहितत्वात् । हिंसा त्ववैदिकी या तु
तयानर्थो ध्रुवं भवेत् । वेदोक्तया हिंसया तु नैवानर्थः
कथञ्चनेति वाराहे ॥ २६ ॥

स्वर्गादवाग्गतश्चापि मातुरेवोदरं व्रजेदिति वचनाद्
य एव गृही भवति यो वा रेतः सिञ्चति तमेवानुप्रविश-
तीति श्रुतिः कथमित्यत आह — ततो रेतसिचासवान्
प्रविशत्यथ मातरमथ प्रसूयते स कर्म कुरुत इति कौठारव्य-
श्रुतेः । पितरमेव प्रथमतो विशति मातुः प्राप्ते पश्चादपि
भाव्यत्वात् ॥ २७ ॥

योनेः शरीरम् ॥ २८ ॥

इति श्रीकृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रे तृती-
याध्यायस्य प्रथमः पादः ।

देहं गर्भस्थितं कापि । प्रविशेत् स्वर्गतो गत इति
वचनात् पश्चादेव प्रविशतीत्यत आह । पितुः शरीरान्मातृ-
योनिमनुप्रविश्य तत एव शरीरं प्राप्नोति दिवः स्थासन्
गच्छति, स्थासुभ्यः पितरं, पितुर्मातरं, मातुः शरीरं,
शरीरेण जायत इति संमितं अथासम्मितं स्थासुभ्यो जायते
पितुर्मातुरन्तरं वा गर्भेवावहिर्वेति पौष्यायणश्रुतेः । स्थाव-
राणि दिवः प्रातः स्थावरेभ्यश्च पूरुषम् । पुरुषात् स्त्रिय-
मापन्नस्ततो देहं यथाक्रमम् । देहेन जायते जन्तुरिति
नामान्यतो जनिः । विशेषजननं चापि प्रोच्यमानं निर्बाध-
मे । स्थासुश्चथापि पुरुषे प्रमदायामथापि वा । गर्भे
वा वहिरेवाथ क्वचित् स्थानान्तरेषु चेति ब्राह्मे ॥ २८ ॥

इति श्रीकृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपाद-

विरचिते तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः सम्पुष्टः

अथ द्वितीयः पादः ।

सम्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

निर्मातारज्ज्ञेते पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

मायामादन्तु कात्स्न्यानाभिव्यक्ताखरूपत्वात् ॥ ३ ॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥

भक्तिरस्मिन् पादे उच्यते । भक्त्यर्थे भगवन्महिमोक्तिः ।
न स्वप्नेऽपि तं विना प्रतीयते न तत्र रथारथयोगा न पत्न्यानी
भवन्त्यथो रथान् रथयोगान् पथः सृजत इत्यादियुतिः ॥ १ ॥

यत सुषुप्तिषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्श्चिमाण
इति च । एतस्मादिव पुत्री जायत एतस्माद् भ्रातैतस्माद्
भार्या यदेनं पुरुषमेव स्वप्नेनाभिहन्तीति गौपवनश्रु-
तिश्च ॥ २ ॥

केन साधनेन इत्यत आह — अजादिमनीगतांश्च संस्का-
रान् स्वेच्छामात्रेण दर्शयति, नान्येन साधनेन सम्यगनभि-
व्यक्ताखरूपत्वात् । ब्रह्माण्डे च । मनीगतांस्तु संस्कारान्
स्वेच्छया परमेश्वरः । पदर्शयति जीवाय स स्वप्न इति
शीयते । यदन्यथात्वं जाग्रत्वं सा भ्रान्तिस्तत्र तत् कृता ।
अनभिव्यक्ताखरूपत्वान्नान्यसाधनजं भवेदिति ॥ ३ ॥

साधनान्तराभावेऽपि भावाभावसूचकत्वेनेश्वरो दर्श-
यति — यदा कर्मसु कास्म्येषु स्थितं स्वप्नेऽभिः पश्यति ।
समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ने निदर्शने इति श्रुतेः ।
हिंसाददर्शनात् । यदापि ब्रह्मणो ब्रूयाद्देवता वषभोऽपि

पराभिध्यानात् तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्ध-
विपर्ययौ ॥ ५ ॥

देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ६ ॥

तदभावो नाङ्गीषु तच्छ्रुतेर्गात्मनि च ॥ ७ ॥

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥

स एव तु कर्मानुसृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥

वा । स्वप्नस्याप्ययथा राजा तत्तथैव भविष्यतीत्यावक्षते च
स्वप्नविदो व्यासादयः ॥ ४ ॥

अन्यमोक्षप्रदत्वात् स एव स्वप्नतिरस्कर्ता । स्वप्नादि-
बुद्धिकर्ता च तिरस्कर्ता स एव तु । तदिच्छया यतो ह्यस्य
अन्यमोक्षी प्रतिष्ठिताविति च कौर्म्ये ॥ ५ ॥

देहयोगिन वासो जाग्रदपि तत एव जागरिते स्थाप-
यति स स्वप्ने स प्रभुगुरावाट् स एकीबहुधा भवतीति
कौठरव्य देहयोगिन वासो जाग्रदपि तत एव श्रुतेः ॥ ६ ॥

जाग्रत्स्वप्नाभावः सुषुप्तिर्नाङ्गीस्थे परमात्मनि । आसु-
तदा नाङ्गीषु सुप्तो भवति सता सौम्य तदा सम्पन्नो भव-
तीति श्रुतेः ॥ ७ ॥

यतस्तस्मिन् सुप्तिः एष एव सुप्तं प्रबोधयति । एष तस्मा-
ज्जीव उत्तिष्ठत्येष प्रमातृषु परम इति कौण्डिन्यश्रुतिः ॥ ८ ॥

न च केषाञ्चित् स्वप्नादिकर्ता न तु सर्वेषामिति एष ज्ञेय-
साधु कर्म कारयतीति कर्मण्यवधारणात् । प्रदर्शकस्तु

सुग्धोऽर्द्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥

न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतवचनात् ॥ १२ ॥

सर्वेषां स्वप्नादेरेक एव तु । परमः पुरुषो विष्णुस्ततोऽन्यो नास्ति कश्चनेत्यनुसारस्मृतेश्च । एष स्वप्नान् दर्शयति एष प्रबोधयति एष एव परमात्मानन्द इति च श्रुतिः । आत्मानमेव लोकमुपासीतेति च विधिः ॥ ८ ॥

महावस्थायां परमेश्वरोऽर्द्धप्राप्तिर्जीवस्य हृदयस्थात् परा-
ल्लीवाद्गूरस्यो जाग्रदेष्यति । समीपस्थस्तथा स्वप्नं स्वपित्य-
स्थिलयं व्रजन् । यत एवं त्रयोऽवस्था मोहस्तुपरिशेषतः ।
अर्द्धप्राप्तिरिति ज्ञेयो दुःखमात्रप्रतिसृतेरिति च वाराहः ।
सोऽपि ततएवेतीति सिद्धम् । मृच्छाप्रबोधनञ्चैव यत एव
प्रवर्तते । स ईशः परमो ज्ञेयः परमानन्दलक्षण इति च
कीर्त्तिः ॥ १० ॥

स्थानापेक्षया परमात्मनोऽपि भेदादनुग्राह्यनुग्राहक-
भाव इति अत आह । स्थानापेक्षयापि परमात्मनो न
भिन्नं रूपम् । सर्वेषु भूतेष्वेतमेव ब्रह्मेत्याचक्षत इति
श्रुतिः । एकरूपः परो विष्णुः सर्वत्रापि न संशयः ।
ऐश्वर्याद्रूपमेकञ्च सूर्यवद्बहुधेयत इति मात्मेयं प्रतिदृश-
मिव नैकधार्कमेकं समधिगतोऽस्मि विधूत भेदमोह इति च
भागवते ॥ ११ ॥

कार्यकारणवद्भौ ता विभेते विश्वतेजसी । प्राज्ञः

अपि चैवमेके ॥ १३ ॥

अरूपवदेव हि तत् प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

प्रकाशवच्चावेयव्यात् ॥ १५ ॥

कारणवद्वस्तु द्वौ तत्तयोर्नसिद्धयत इति भेदवचनान्नेति चेन्न
एष ते आत्मान्तर्याम्यमृत अयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं
ब्रह्मेदं सर्वं अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि वहुनि
चानन्तानि च तदेतद् ब्रह्मा पूर्वं परमनन्तरमबाह्यं अय-
मात्मा ब्रह्म सर्वाणुभूतिरनुशासनमिति प्रत्येकमभेदवच-
नात् ॥ १२ ॥

एवमभेदेनैव चशब्दादनन्तरूपत्वं चैकशाखिनः
पठन्ति । अमात्रोऽनन्तमात्रं अद्वैतस्योपशमः शिवः ।
ओंकारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जन इति । अभेदे-
ऽपि भेदव्यपदेशः स्थानभेदादैश्वर्ययोगाच्च युज्यते ब्रह्मतर्क-
श्च । बद्धो बन्धादिसाक्षित्वाद्भिन्नोद्भिन्नेषु संस्थितः । निर्दो-
षाद्वयरूपोऽपि कथ्यते परमेश्वर इति ॥ १३ ॥

रूपवत्त्वादनित्यत्वमिति । अतो बक्तिः । प्रकृत्यादि-
प्रसक्तत्वेन तदुत्तरसत्त्वान्नैव रूपवद् ब्रह्मादिशब्दादस्थूल-
मनखित्यादिश्रुतेषु । भौतिकानीह रूपाणि भूतेभ्योऽसौ-
परो यतः । अरूपवानतः प्रोक्तः कः तदव्यक्तत्वं पर इति
मात्मेय ॥ १४ ॥

यदा पश्यः पश्यते तस्मात् वर्णं कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्म-
योगिं क्षामात्स्वरूपं प्रपद्ये सुवर्णाज्योतिरित्यादिश्रुतीनाञ्च

आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥

अतएव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥

अम्बुदग्रहणात् न तथात्वम् ॥ १९ ॥

न वैयर्थं विलक्षणरूपत्वात् यथा चक्षुरादिप्रकाशे विद्यमानेऽपि वैलक्ष्यादप्रकाशादिव्यवहारः ॥ १५ ॥

वैलक्षण्योच्यते रूपस्य विज्ञानानन्दमात्रत्वं एकात्म्यं यत्प्रत्यय सारमिति । आनन्दमात्रमजरं पुराणमेकं सन्त बहुधा दृश्यमानम् । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरिषामिति चतुर्वेदशिष्यायाम् ॥ १६ ॥

दर्शयति चानन्दस्वरूपत्वं तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभातीति । शुद्धस्फटिकसङ्काशं वासुदेवं निरञ्जनम् । चिन्तयीत यतिर्नान्यं ज्ञानरूपादृते हरेरिति च मात्स्ये ॥ १७ ॥

यस्मादेवं परमेश्वर स्वरूपाणां मिथो न कश्चिद्भेदः अतः सादृश्याज्जीवस्यापि तथा स्यादिति न तस्य प्रतिबिम्बत्वमुक्त्वा चण्डेनाभेदं दर्शयति । रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । बहवः सूर्यकायवत् सूर्यस्य सदृशा जले । एवमेवात्मका लोके परात्मसदृशा मता इत्यादि । अतएव भिन्नत्वतदधीनत्वतत्सादृश्यैरेव सूर्यकायुपमानोपाध्यधीनत्वादिना ॥ १८ ॥

नित्यसिद्धत्वात् सादृश्यस्य नित्यानन्दज्ञानादेर्न भक्ति-

दृष्टिज्ञासभाक्तमन्तर्भावादुभयसामञ्जसादेवम् २०

दर्शनाच्च ॥ २१ ॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च

भूयः ॥ २२ ॥

ज्ञानादिना प्रयोजनमिति । अतो ब्रवीति । अम्बुवत्स्नेहेन ग्रहणं ज्ञानं भक्तिं विना न तत् सादृश्यं सम्यग् विभज्यते यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वामिति हि श्रुतिः । सहत्वाबुद्धिभक्तिस्तु स्नेहपूर्वाभिधीयते । तयैव व्यज्यते सम्यग् जीवरूपं सुखात्मकमिति पाद्ये ॥ १६ ॥

तस्य च भक्तिज्ञानादेर्वृद्धिज्ञासभाक्तं विद्यते ब्रह्मादीनामुत्तमानां भक्तत्वेऽन्तर्भावात् । एवं भक्तादिविशेषाङ्गीकारादेवेश्वरस्य ब्रह्मादीनन्यान् प्रति च सामञ्जस्यं भवति । साधनस्योत्तमत्वेन साध्यञ्चोत्तममाप्नुयुः । ब्रह्मादयः क्रमेणैव यथानन्द श्रुतो श्रुता । इति च ब्राह्मे ॥ २० ॥

कुतः । अथात आनन्दस्य मीमांसा भवतीत्यारभ्य ब्रह्मपर्यन्तेषु सुखेषु पुनर्विशेषदर्शनात् । चशब्दात् स्मृतिः । यथा भक्तिविशेषोऽत्र दृश्यते पुरुषोत्तमे । तथा मुक्तिविशेषोऽपि ज्ञानिनां लिङ्ग भेदन इति ॥ २१ ॥

सृष्टिसंसारकर्तृत्वमेवास्व न पालकत्वं स्वतःसिद्धेरित्यत आह । उक्तं सृष्टिसंहारकर्तृत्वमात्रं प्रतिषिध्य ततोऽधिकं ब्रवीति । नैतावदेव नापरोऽन्यदस्त्युभा सयावा

तदव्यक्तमाह हि ॥ २३ ॥

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २४ ॥

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यम् ॥ २५ ॥

पृथिवी विभर्त्तीति चशब्दात् स्मृतिश्च । सृष्टिश्च पालनञ्चैव
संहारं नियमं तथा । एक एव करोतीशः सर्वस्य जगतो
हरिरिति ब्रह्माण्डे ॥ २२ ॥

परमात्मा परोक्षं च तत् प्रसादादेव न जीवशक्त्येति
वक्तुमुच्यते अव्यक्तमेव तद् ब्रह्म स्वतः अरूपमक्षरं ब्रह्म सदा
व्यक्तञ्च निष्कलम् । यज् ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरानन्दश्चाक्षयो
भवेदिति कौठरव्य श्रुतिः ॥ २३ ॥

आराधनेऽप्यव्यक्तमेव ज्ञानप्रत्यक्षेणैतरेषामिति सूक्ष्मत्व-
लिङ्गादनुमानेन न तमाराधयित्वापि कश्चिद् व्यक्तोक्तिरि-
ष्यति । नित्यो व्यक्तो यतो देवः परमात्मा सनातन इति
चब्रह्मवैवर्त्ते ॥ २४ ॥

नत्वव्यक्तरूपेण तथैव तिष्ठति । व्यक्तं किञ्चिद्रूपं
गृहीत्वा दृश्यते । यथाग्न्यादयस्तस्मात्वा रूपेण दृश्या अपि
स्थूलरूपेण दृश्यन्त एवमिति चेन्न अग्न्यादिवत् स्थूलसूक्ष्मत्व-
विशेषाभावात् । नासौ सूक्ष्मो न स्थूलः पर एव स भवि-
ष्यति तस्मादाहुः परम इतीति माण्डव्यश्रुतेः स्थूलसूक्ष्म-
विशेषो एभं कश्चित् परमेश्वरः । सर्वत्रैकप्रकारोऽसौ सर्व-
रूपेष्व जायत इति च गारुडः । अव्यक्तव्यक्तभावौ च न
कश्चित् परमेश्वरः । सर्वत्राव्यक्तरूपोऽयं यत एव जगार्ह न
इति कौर्म्ये ॥ २५ ॥

प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २६ ॥

अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गम् ॥ २७ ॥

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥ २८ ॥

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २९ ॥

पूर्ववद् वा ॥ ३० ॥

तर्हि किं यत्नेनेत्यत आह विषयभूते तस्मिन्नेव श्रवणा-
वभावात् प्रकाशश्च भवति । आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रुतव्यो
निदिध्यासितव्य इति श्रुतेः ॥ २६ ॥

नित्याव्यक्तस्य कथं प्रकाश इत्यत उच्यते उभयत्र प्रमा-
णाभावात् तत् प्रसादादेव प्रकाशो भवति । तस्याभिधा-
नाद् योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति
लिङ्गात् । युज्यते गतस्थानन्तशक्तित्वात् नित्याव्यक्तोऽपि
भगवानौच्यते निजशक्तिः । तस्मृते परमात्मानं कः पश्ये-
तामृतं प्रभुमिति नारायणाध्यात्मैः ॥ २७ ॥

स्वरूपेणानन्दादिना कथमानन्दत्वादिरित्यत उच्यते ।
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । अथैष एव परमात्मानन्द इत्यु-
भयव्यपदेशात् अहिकुण्डलवदेव युज्यते यथाहिकुण्डली
कुण्डलश्च तशब्दात् केवलश्रुतिगम्यत्वं प्रदर्शयति ॥ २८ ॥

यथादित्यस्य प्रकाशत्वं प्रकाशित्वञ्च । एवं वा दृष्टान्ता-
स्तेजोरूपत्वाद् ब्रह्मणः यथैकः कालः पूर्वं इत्यवच्छेदकोऽव-
च्छेद्यश्च भवति अतिसूक्ष्मत्वापेक्षयैव दृष्टान्तः स्थूलमतीनां च
प्रदर्शनार्थं अहिकुण्डल दृष्टान्तः । प्रकाशवत् कावलवत्

प्रतिषेधाच्च ॥ ३१ ॥

परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३२ ॥

सामान्यात्तु ॥ ३३ ॥

बुद्धार्थः पादवत् ॥ ३४ ॥

यथाङ्गे शयनादिकं ब्रह्मणश्चैवमुक्तानामानन्दोऽभिन्न एवतु
इति नारायणाध्यात्मैय आनन्देन त्वभिन्नेन व्यवहारः प्रका-
शवत् । कालवद्वा यथा कालः स्वावच्छेदेन तां ब्रजेदिति
आह्वे ॥ २८ ॥ ३० ॥

एकमेवाद्वितीयं नेह नानास्ति किञ्चनेति भेदस्य ॥ ३१ ॥

नचानन्दादित्वालोकीकानन्दादिवत् एष सेतुर्विधृतिर्य एष
आनन्दः परस्यैष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्येति सेतुत्वम्
उच्यते यतो वाचो निवर्तन्त इत्युन्मानत्वम् । एतस्यैवान-
न्दस्यान्यानि भूताति मात्रामुपजीवन्तीति सम्बन्धः । अन्य-
जज्ञानन्तु जीवानामन्यजज्ञानं परस्य च । नित्यानन्दाव्ययं
पूर्णं परं ज्ञानं विधीयत इति भेदः । अतो लौकिकत्वात्
परमेव ब्रह्मानन्दादिकम् ॥ ३२ ॥

दर्शनादेव चान्यानन्दादीनाम् । अदृष्टमव्यवहार्यं व्यप-
देश्यं सुखं ज्ञानमोजो बलमिति ब्रह्मणः तस्माद् ब्रह्मेत्याच-
क्षते इति कौण्डिन्य श्रुतिः ॥ ३३ ॥

अप्रसिद्धस्य कथमानन्द इत्यादि व्यपदेश इत्यतो कति-
जीवेश्वरसम्बन्धज्ञापनार्थमप्रसिद्धोऽपि पादो यथा पादशब्देन
व्यपदिश्यते पादोऽस्य विश्वा भूतानीति तद्वा अलौकिकी-

स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ ३५ ॥

उपपत्तेश्च ॥ ३६ ॥

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३७ ॥

अमेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३८ ॥

ऽपि ज्ञानादिस्तच्छब्दैरेव भण्यते । ज्ञापनार्थाय लोकस्य
यथा राजिव देवराडिति पादौ ॥ ३४ ॥

परानन्दमात्रत्वं कथं ब्रह्माद्यानन्दादीनां विशेष इत्यतः
उच्यते यथादित्यस्य दर्पणादिस्थानविशेषात् प्रतिबिम्ब-
विशेषः एवं मानुषादेरपि ब्रह्मादिगुणवैशेष्यादानन्दः पर-
मस्य च । प्रतिबिम्बत्वमायाति मध्योच्चादिविशेषत इति
च बोधाहे ॥ ३५ ॥

ऐश्वर्यात् परमादिष्णोर्भक्त्यादीनामनादितः । ब्रह्मा-
दीनां सूपपन्ना ह्यानन्दादेर्विचित्रतेति पादौ ॥ ३६ ॥

ध्यानकाले यच्चित्तैर्दृश्यते तदेव ब्रह्म रूपम् । अतः
कथमव्यक्ततेत्यत आह यथा जीवानन्दादेरन्यद् ब्रह्म तथो-
पासा कृतादपि । यन्ननसा न मनुतेर्येनाहुर्मनो मतम् ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि वेदं यदिदमुपासत इति प्रतिषेधात् ।
पश्यन्ति परमं ब्रह्म चित्ते यत्प्रतिबिम्बितं ब्रह्मैव प्रतिबिम्बी-
ऽयं यतस्तेषां फलप्रदम् । तदुपासनञ्च भवति प्रतिमोपा-
सनं यथा । दृश्यते त्वपरोक्षेण ज्ञानेनैव परं पदम् । उपा-
सनात् परोक्षं गमयेत्तत् प्रसादत इति च ब्रह्म तर्कः ॥ ३७ ॥

देशकालान्तरेऽन्यतोऽपि सृष्ट्यादिक्रिया युक्त्यतो ब्रूते ।

फलमत उपपत्तेः ॥ ३६ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ४० ॥

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ४१ ॥

पूर्वं तु वादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४२ ॥

इति श्रीकृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रे

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः

पादः समाप्तः ।

सर्वदेशकालवस्त्वादिष्वनेनैव सृष्ट्यादिकं प्रवर्तते । एष सर्वगत एष ईश्वर एषोऽचिन्त्य एष परम इति भास्ववेय श्रुतिः । सर्वमेतस्मात् सर्वदा सर्ववस्तुषु । स्वरूपभूतया नित्यशक्त्या-मायास्थया यतः । अतो मायामयं विष्णुं प्रवदन्ति सनातनमिति चतुर्वेदशाखायाम् । आदिशब्दादन्यत्र प्रमाणाभावाच्च ॥ ३८ ॥

कर्मापेक्षत्वात् फलदानस्य तदेव ददातीति न भाव्यम् । कुतः अत एवेश्वरात् फलं भवति । न ह्यचेतनस्य स्वतःप्रवृत्तिर्युज्यते ॥ ३९ ॥

विज्ञानमानन्दं ब्रह्मरातिर्हीतुः परायणमिति ॥ ४० ॥

यतः फलं तदेव कर्मेश्वराद्भवति । एष ह्येव साधु कर्म कारयतीति श्रुतेरिति जैमिनिः ॥ ४१ ॥

परस्य कर्मणश्चोभयोः फलकारणत्वेऽपि न कर्म परप्रवर्तकं पर एव कर्म प्रवर्तकः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि ॥ २ ॥

स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिका-
राच्च ॥ ३ ॥

पापेन पापं लोकमिति हेतुव्यपदेशात् द्रव्यं कर्म च काल-
श्चेति ॥ ४२ ॥

इति श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पायकृतब्रह्मसूत्रे तृतीयध्यायस्य

द्वितीयः पादः समाप्तः

— — —

उपासनास्मिन् पादे उच्यते सर्वं परिज्ञानं प्रथमतः
उच्यते अन्तो निर्णयः । उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्व-
दर्शिभिरिति वचनात् । सर्ववेदनिर्णयोत्पाद्यं ज्ञानं ब्रह्म ।
आत्मेत्येवोपासीतेत्यादि विधीनां तदुक्तयुक्तीनां चाविशिष्ट-
त्वात् ॥ १ ॥

विज्ञानमानन्दं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादि प्रति-
शाख मुक्तिभेदान्नैकाधिकारिविषयाः । सर्वशाखा इति
चेत् न । एकस्यामपि शाखायामात्मेत्येवोपासीत खं
ब्रह्मेत्यादिभेददर्शनात् ॥ २ ॥

स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति सामान्यविधेः । हिशब्दाद्भेदः
कृतृस्त्रोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मनेति स्मृतः । सर्वं

सलिलवच्च तन्नियमः ॥ ४ ॥

दर्शयति च ॥ ५ ॥

उपसंहारोऽर्थभेदाद्विशेषवत् समाने च ॥६॥

वेदोक्तमार्गेण कर्म कुर्वीत नित्यशः । आनन्दो हि फलं
यस्माच्छाखाभेदो ह्यशक्तिजः । सर्वकर्म हृतीयस्मादशक्ताः
सर्वजन्तवः । शाखाभेदं कर्मभेदं व्यासस्तस्मादचीकृपत् ।
इति समाचारे सर्वेषामधिकाराच्च ॥ ३ ॥

यथा सर्वं सलिलं समुद्रं गच्छति एवं सर्वाणि वच-
नानि ब्रह्मज्ञानार्थानीति नियमः । आग्नेये च यथा नदीनां
सलिलं शस्ये सागरगं भवेत् । एवं सर्वाणि वाक्यानि
पुंशक्त्या ब्रह्मवित्तय इति ॥ ४ ॥

सर्वेद्य वेदैः परमो हि देवो जिज्ञास्यासौ नाल्पवेदैः
प्रसिद्धोत् । तस्मादेनं सर्वं वेदानधीत्य विचार्य च ज्ञातु-
मिच्छेन्मुमुक्षुरिति चतुर्वेदशिखायाम् । सर्वान् वेदान्
सेतिहासान् सपुराणान् सयुक्तिकान् स पञ्चरात्रान्
विज्ञाय विष्णुर्ज्ञेयो न चान्यथेति ब्रह्मतर्क ॥ ५ ॥

सर्वेद्यैः सयो नोपास्योऽशक्यत्वादित्यत आह । सर्व-
वेदोक्तान् गुणान् दीप्ताभावांश्चोपसंहृत्यैव परमात्मोपास्यः ।
उपास्य एकः परतः परो यो वेदैश्च सर्वैः सहचेतिहासैः
सपञ्चरात्रैः स पुराणैश्च देवः सर्वैर्गुणैस्तत्र तत्र प्रतीतैरिति
हि भास्ववेय श्रुतिः । आग्नेये च । विधिषेपाणि कर्माणि
सर्ववेदोदितान्यपि । यथा कार्याणि सर्वैश्च सर्वाश्चैव-

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ७ ॥

नवा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ८ ॥

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ९ ॥

विशेषतः एवं सर्वगुणान् सर्वदोषाभावांश्च यत्नतः । योज-
यित्वैव भगवानुपास्यो नान्यथा कचिदिति समानविषये-
वोपसंहारः । न तु सोऽरोदोदित्यादीनां । गुणैरेव स
तूपास्यो नैव दोषैः कथञ्चन । गुणैरपि न तूपास्यो ये
पूर्णत्वविरोधिनः इति वृहत्तन्त्रे ॥ ६ ॥

आत्मैत्येवोपासीतेति शब्दादुपसंहारस्यान्यथात्वमिति
चेन्न । एते गुणोपास्या इति विशेषवचनाभावात् । सर्वै-
र्गुणैरेक एवेशिताऽसावुपासितव्यो न तु दोषैः कदाचि-
दिति विशेष वचनाच्च आत्मैत्ये वेत्यवधारण मनात्म निवृ-
त्त्यर्थम् ॥ ७ ॥

प्रकरणभेदान्नवोपसंहारः कार्यः । परो वरीय सत्त्वा
दिषु तावतैव ह्युक्तम् ॥ ८ ॥

सर्वविद्या उक्ता सोऽहं नाम विदेवास्मि नात्मविदिति
वचनात् सर्वस्य ब्रह्म नामत्वात्तदुपसंहारः कार्यः । नाम-
त्वात् सर्वविद्यानां गुणानामुपसंहृतिः । कार्यं च ब्रह्मणि
परे नात्र कार्या विचारणा । इति ब्रह्म तर्कः इति चेत्
सत्यम् । उक्तोऽप्युपसंहारः तत् प्रमाणमप्यस्यैव नाम वाव
ता ब्रह्मणः सर्वविद्यास्तस्मादेकः सर्वगुणैर्विचिन्त्य इति
कीर्ण्डिन्यश्रुती ॥ ९ ॥

व्याप्ते च समञ्जसम् ॥ १० ॥

सर्वाभेदादन्यत्र मे ॥ ११ ॥

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ १२ ॥

● प्रियशिरस्त्वादप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ १३ ॥

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १४ ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १५ ॥

युज्यते चीपसंहारोऽनुपसंहारश्च योग्यता विशेषात् ।
गुणैः सर्वरूपास्योऽसौ ब्रह्मणा परमेश्वरः । अन्यैर्यथाक्रम-
श्चैव मानुषैः कैश्चिदेव तु इति भविष्यत् पर्वणि ॥ १० ॥

सर्वगुणयुक्तत्वे नोपासनादन्यत्वेव फले ब्रह्मादयो भवन्ति ।
सम्पूर्णोपासनाद् ब्रह्मा सम्पूर्णानन्दनाम्नैव । इतरे तु
यथा योगं सम्यग्युक्तो भवन्ति हीति पात्रे ॥ ११ ॥

सर्वेषां मुमुक्षूणां कियन्नियमेनोपास्यमित्याह । प्रधा-
नफलस्य मोक्षस्यार्थे आनन्दो ज्ञानं सदात्मीत्युपास्य एव ।
सच्चिदानन्द आत्मेति ब्रह्मोपासादिनिश्चितः । सर्वेषाञ्च
मुमुक्षूणां फलसाम्यादपक्षितेति ब्रह्मतर्कः ॥ १२ ॥

फलभेदार्थमुपचयापचययोर्भावाच्च सर्वेषां प्रियशिर-
स्त्वादिगुणोपासा प्राप्तिः । नैव सर्वे गुणाः सर्वरूपास्या-
मुक्तिभेदतः । विरिञ्चस्यैव यन्मुक्तानन्दस्य सुपूर्णतिति हि
वाराहे ॥ १३ ॥

इतरे गुणाः फलसाम्यापेक्षयोपसंहर्तव्याः ॥ १४ ॥

आत्मशब्दाच्च ॥ १६ ॥

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १७ ॥

अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात् ॥ १८ ॥

उपसंहारानुपसंहार प्रमाणं माह — आध्यानार्थं हि सर्वे गुणा उच्यन्ते प्रयोजनान्तराभावात् । ज्ञानार्थमर्थ-
ध्यानार्थं गुणानां समुदीरणा । ज्ञातव्याश्चैव ध्यातव्या
गुणाः सर्वेऽप्यतो हरेः । नान्यत् प्रयोजनं ज्ञाना
दज्ञानात् कर्मकृते रपि । श्रवणाच्चाथ पाठाद्वा विद्याभिः
किञ्चिदिष्यत इति परमं संहितायाम् । गुणाः सर्वेऽपि
वेत्तव्या ध्यातव्याश्च न संशयः । नान्यत् प्रयोजनं मुख्यं
गुणानां कथने भवेत् । ज्ञानध्यान समायोगाद् गुणानां
सर्वशः फलम् । मुख्यं भवेन्न चान्येन फलं मुख्यं क्वचि-
द्वेदिति वृहत्तन्त्रे ॥ १५ ॥

आत्मेत्येवोपासीतेत्यनुपसंहारे प्रमाणम् ॥ १६ ॥

न चानन्दादयः प्रधानस्थेत्युक्तिविरोधः । यतः सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेतिवदेवात्मशब्द-
गृहीतिः । अत्र ह्येते सर्वे एको भवन्तीत्युत्तरात् ।
आनन्दानुभवत्वाच्च निर्दोषत्वाच्च भण्यते । नित्यत्वाच्च
तथात्मेति वेदवादिभिरीश्वर इति वृहत्तन्त्रे ॥ १७ ॥

सर्वगुणानामन्वय आत्मशब्दे भवति । आत्मव्याप्ते
रात्मशब्दः परमस्य प्रयुज्यते इति वचनादिति चेत् सत्यं
स्याच्चैवं आत्मेत्येवेत्यवधारणात् । अन्यथा सर्वोपसंहार-
वचनविरोधाः ॥ १८ ॥

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥

समान एवञ्चाभेदात् ॥ २० ॥

सम्बन्धा देव मन्यतापि ॥ २१ ॥

न वा विशेषात् २२ ॥

दर्शयति च ॥ २३ ॥

सम्भृतिद्युव्याप्तपि चातः ॥ २४ ॥

अलौकिका स्तस्य गुणा ह्युपास्याः अलौकिकं भुक्ति-
कार्यं यतोऽस्येति कार्याख्यानादन्यत्रादृष्ट एव गुणा
उपास्याः ॥ १८ ॥

अपूर्वत्वेऽपि समानानामेवोपसंहारः । न तु त्रिवि-
क्रमत्वादीनां कादाचित्कानां पृथक्त्वेन । नित्यविक्रान्था-
दिष्वनन्तर्भावात् ॥ २० ॥

परमतो सम्बन्धित्वेन नित्यत्वात् त्रिविक्रमत्वादिष्वप्यु-
पसंहार्यत्वं युज्यते । गुणास्तैर्विक्रमाद्याश्च संहर्तव्या न
संशयः । विरिञ्चस्यैव नान्येषां सहि सर्वं गुणाधिकं
इति वृहत्तन्त्रे ॥ २१ ॥

न वात्मशब्देन सर्वं गुणं गृहीतिः अधिकारि विशे-
षात् ॥ २२ ॥

सर्वान् गुणानात्मशब्दी ब्रवीति ब्रह्मादीनां मितरेषां
न चैवेति भाक्तवेद्यश्रुतिः ॥ २३ ॥

संभृतिशुव्याती अपि देवादीनां मुप संहर्तव्ये

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २५ ॥

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २६ ॥

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दस्तत्प-

गानवत्तदुक्तम् ॥ २७ ॥

नान्येषां अतएव योग्यता विशेषात् देवादीनां सुपास्यास्तु
भूतिव्याप्तादयो गुणाः । आनन्दाद्यास्तु सर्वेषां अन्यथा-
ऽनर्थकदुर्भवेदिति च ब्रह्मतर्कः ॥ २४ ॥

यस्यां विद्यायां महागुणा उच्यन्ते सोत्तमानां इतरा-
न्येषामिति चेत् न पुरुषसूक्तोक्त विद्यायामपि केषाञ्चि-
द्गुणानां मनाम्नानात् सर्वतः पौरुषे सूक्ते गुणा विश्वोरुद-
हृताः । तत्रापि नैव सर्वेऽपि तस्मात् कार्योपसंहृतिरिति
ब्रह्मतर्कः ॥ २५ ॥

भिन्धि न विद्धि ऋगीहीति फलभेदेन सर्वशः । यत्या-
दीनां तेष्वयोगात् नाधिकारैकता भवेत् । अयोग्योपास-
नादीयुरनर्थं वार्थनाशनमिति वृहत्तन्त्रे ॥ २६ ॥

मुक्तस्योपासना कर्तव्या न वेति अतो ब्रवीति -
नियतस्वाध्यायानन्तरं स्वेच्छया कुशाग्रहणस्तुत्युपगानवदेव
मोक्षे उपासनादिब्रह्मविदाप्नोति परमिति मोक्षवाक्य-
शेषत्वादितरेषां तत्तुक्तम् । एतत् साम गायत्रास्ते
इत्यादि ब्रह्मतर्कः च । मुक्ता अपि हि कुर्वन्ति स्वेच्छयो-
पासनं हरेः । नियमानन्तरं विद्वाः कुशाग्रैरप्यधीयत

साम्परायेतर्त्तव्याभावात् तथा ह्यन्ये ॥ २८ ॥

कृन्दत उभयाविरोधात् ॥ २९ ॥

गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः ॥ ३० ॥

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धे लौकिकवत् ॥ ३१ ॥

इति । कृष्णो मुक्तैरिज्यते वीतमोहैरिति च भारते ॥ २७ ॥

स्वेच्छयैवेत्यङ्गीकर्त्तव्यं मुक्तस्य तर्त्तव्यं तीर्णत्वात् तीर्णं हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भवतीति ह्यन्ये पठन्ति । वायुप्रोक्ते च । स्थितप्रज्ञत्वमाप्ता ये ज्ञानेन परमात्मनः । ब्रह्मलोकं गताः सर्वे ब्रह्मणा च परङ्गताः तीर्णतर्त्तव्यभागाश्च स्वेच्छयोपासते परमिति ॥ २८ ॥

कर्मापि कुर्वन्ति न वेत्याह स्वेच्छया कुर्वन्ति न वा बन्धप्रत्यवाययोरभावात् ॥ २९ ॥

बन्धप्रत्यवायाभावे हि मोक्षस्यार्थवत्त्वम् । अन्यथा मोक्षत्वमेव न स्यात् कदाचित् कर्म कुर्वन्ति कदाचिन्नैव कुर्वन्ते । नित्यज्ञानस्वरूपत्वात् नित्यं ध्यायन्ति केशवम् । तीर्णतर्त्तव्यभागा ये प्राप्तानन्दाः परात्मनः । प्रत्यवायस्य बन्धस्याप्यभावात् स्वेच्छया भवेदिति ब्रह्माण्डे ॥ ३० ॥

उपपन्नसैवभावः प्राप्तत्वाल्लक्षणफलस्य यथा लोके विध्यर्थत्वेन विष्णुकर्मणादिकं कृत्वा समाप्तकर्मच्छया करोति न करोति च ॥ ३१ ॥

अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम्

॥ ३२ ॥

यावदधिकारमवस्थितिर्वाधिकारिकाणाम् ॥ ३३ ॥

अक्षरधियां त्वविरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौ-

पसदवत्तदुक्तम् ॥ ३४ ॥

प्रातज्ञानानामपि केषाञ्चिन्मुक्तिप्राप्तिः केषाञ्चिन्न
यथोपसंहारनियम इति न मन्तव्यम् । सर्वे गुणा ब्रह्मण्येव
ह्युपास्या नान्यैर्देवैः किमु सर्वैर्मनुष्यैरित्युपसंहारविरोधा-
दन्यत्राविरोधात् । न हि कश्चिद् ब्रह्मवित् स्मृतिमनु-
भवति मुक्तो ह्येष भवति तस्मादाहुः स्मृतिर्हतीति कौण्डि-
न्यश्रुतेश्च । यथा केषाञ्चिन्मोक्ष एवमन्येषामित्यनु-
मानाच्च ॥ ३२ ॥

यथा यथाधिकारो विशिष्यते एवमुक्ता वानन्दो विशि-
ष्यते । मनुष्येभ्यो गन्धर्वाणां गन्धर्वेभ्यः ऋषीणामृषिभ्यो
देवानां देवेभ्यः इन्द्रस्य इन्द्रात् रुद्रस्य रुद्रात् ब्रह्मण एष
ह्येव शतानन्द इति चतुर्थवेदशिखायाम् । अध्यात्मि च ।
ज्ञानसोपासनश्चैव मुक्तावानन्द एव च । यथाधिकारं
देवानां भवत्येवोत्तरोत्तरमिति ॥ ३३ ॥

न चासमत्वेन विरोधो भवति । ब्रह्मधीत्वाक्षेपा-
भावसाम्पादुत्तमेभ्योऽन्येषां भावात् । शीघ्रवदवच्छिद्य-
वत् तद्वत् चतुरश्रुतो नानाविधा जीवसंघा विशुक्तो न वेत्

इत्यस्मन्ननरत् ॥ ३५ ॥

अन्तराभूतग्रामवत् स्वात्मनः ॥ ३६ ॥

अन्यथाभेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत्

॥ ३७ ॥

व्यतिहारो विशिष्यन्ति हीतरवत् ॥ ३८ ॥

तेषां ब्रह्माधियां विरोधः । दोषाभावाद् गुरुश्रित्यादि-
भावाद्भोकेऽपि नासौ किमु तेषां विमुक्तेरिति च ॥ ३४ ॥

नामाधारभ्य प्राणान्तमुत्तरोत्तरमुत्तमत्वमुक्तं न प्राणात्
किञ्चिद्भूय उक्तं तथापि पूर्ववत् स्यादिति न वाच्यम् ।
प्राणो वाव सर्वेभ्यो भूयान्न प्राणाद्भूयान् प्राणो ह्येव भूया-
स्तस्माद्भूयान्नामेति कीठरव्य श्रुतेः ॥ ३५ ॥

यथा भूतग्राम एकस्मादेक उत्तमोऽस्यैव । एवं
प्राणादपि परमात्मानमन्तरा विद्यत इति चेन्न । प्राणा-
दुत्तमाभावे, प्रमाणमुक्तम् । अन्यत्रोत्तमाभावेन प्रमाणं
दृश्यते चान्यत्रोत्तमत्वम् ॥ ३६ ॥

प्राणस्य सर्वोत्तमत्वे परमात्मनः भेदानुपपत्तिः ।
अन्येभ्यः प्राणस्योत्तमत्वं तस्मात् परमात्मनो ह्युप-
दिष्टम् ॥ ३७ ॥

नेति चेन्न । उक्तं प्राणात् परमात्मन उत्तमत्वं पूर्वी-
क्ताध्याहारेण । एष तु वा अतिवदतीति विशेषं सन्ति हि
ग्रथेतरेषु विशेषणम् । उत्तमत्वं देवानां मुक्तादपि हि

सैव हि सत्यादयः ॥ ३६ ॥

कामादितरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ४० ॥

आदरादलोपः ॥ ४१ ॥

मानवात् । तेभ्यः प्राणस्य तस्माच्च नित्यमुक्तस्य वै हरेरिति
च वृहत्सन्धे ॥ ३८ ॥

कृतिर्निष्ठाज्ञानमित्यादीनां भेदात् बहव उत्तमा इति
चेत् न सत्यादिगुणास्तस्मादेव परदेवता याः स्वरूपभूताः
ब्रह्मतर्के च नामादिप्राणपर्यन्ताद् यो हि सत्यादिरूप-
वान् । तस्मै नमो भगवते विश्वे सर्वजिष्णवे इति ।
सत्याद्या अहमाज्ञाना यद्गुणा समुदीरिताः । तस्मै नमो
भगवते तस्मादेव विमुच्यते इति । चाध्यात्म्ये ॥ ३९ ॥

प्रकृतेरपि जन्मादेः संसारप्राप्तेः किमिति नामादिष्व-
पाठ इत्यबोध्यते । स्वेच्छयेव मूलस्थाने स्थितोऽन्यत्र वाव-
तारान् करोतीश्वरेच्छानुसारेणैव सर्वायतनाः सर्वकालाः
सर्वावस्थाः सर्वेच्छाः सर्वज्ञानबद्धा बन्धिका सैषा प्रकृति-
रितिवत् स श्रुतेः । नामादयस्तु वदत्वान्मोचकत्वात्
परोऽपि च । उभयोरप्यभावेन यथा व्यक्तं न तूदितम् ।
श्रुती तथा जीवपरावुच्यते किञ्च नेतरत् नोच्यते तत्तदा
तत्त्वद्वयं वै समुदाहृतमिति ब्रह्मतर्के ॥ ४० ॥

अबद्धत्वेऽपि भक्तिविशेषादेवोपासनाद्यलोपस्तस्या
भवति । यथा श्रीर्नित्यमुक्तापि प्राप्तकामापि सर्वदा ।
उपास्ते नित्यश्री विश्वमेवं भक्तो हरेर्भवेदिति वृहत्सन्धे ॥ ४१ ॥

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४२ ॥

तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्व्यप्रति-

बन्धः फलम् ॥ ४३ ॥

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४४ ॥

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्वि वलीयस्तदपि ॥ ४५ ॥

अनादिकाले भगवत्सम्बन्धित्वाद् युज्यते च नित्यमुक्तं
तस्याः । द्वावेता वनादिनित्या वनादियुक्ती नित्ययुक्ता
वनादिकृती ये हेयं परमो या च प्रकृतिः रमतेऽस्यां परमो
रमते ह्यस्मिन् प्रकृतिस्तस्मिन् रमते परमो न स्वस्मिन्
प्रकृतिरत एनमाहुः परम इतीति गोपवमश्रुतिवचनात् ॥ ४२ ॥

दर्शनार्थं ह्युपासनं तच्च श्रवणादेरेव भवति । अतः
किमर्थमित्यत उच्यते । तत्वनिययो वेदार्थनियमश्च ब्रह्म-
दृष्टेः पृथगेव हि शब्देनात्मा वा अरि द्रष्टव्यः श्रोतव्यो
मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति श्रुतिं सूचयति । श्रवणादि-
फलं चाज्ञानविपर्ययादिदर्शनप्रतिबन्धनिवृत्तिः । ब्रह्मतर्के
च । श्रुत्वा मत्वा तथा ध्यात्वा तदज्ञानविपर्ययौ । संश-
यश्च पराणुष्य लभते ब्रह्मदर्शनमिति ॥ ४३ ॥

न च श्रवणादिमात्रेण ब्रह्मदृष्टिर्भवति । किन्तु सति
कर्त्तव्ये न यथा गुरुदत्तं तथैव भवति आचार्यवान्
पुरुषो वेदेति सूक्तम् ॥ ४४ ॥

गुरुप्रसादः सुप्रयितो वा बलवानिति निगद्यते ॥

पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रियमानसर्वतः

॥ ४६ ॥

अतिदेशाच्च ॥ ४७ ॥

ऋषभादिभ्यो ब्रह्मविद्यां ज्ञात्वापि सत्यकामेन भग-
वांस्त्वेव मे कामे ब्रूयाच्छ्रुतं ह्येवं मे भगवदृष्टेभ्यः आचा-
र्यात् ह्येव विद्या विदिता साधिष्टं प्रापयतीति वचनात् ।
अत्र हि न किञ्चन विद्यायत्यनुज्ञानात् । उपकीर्णत्वच-
नाच्च लिङ्गभूयस्त्वाद् गुरुप्रसाद एव बलवान् तर्हि ताव-
तालमिति न मन्तव्यं श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादिस्तर्दापि
कर्त्तव्यम् । वाराहे च । गुरुप्रसादी बलवान्न तस्माद्
बलवत्तरम् । तथापि श्रवणादिश्च कर्त्तव्यो मोक्षसिद्धये
इति ॥ ४५ ॥

न च पूर्वप्राप्त एव गुरुरिति नियमः समग्रानुग्राहकं
चेत् पश्चात्तु नः प्रकरोति स्वयमेव तदा विकल्पः स्यात्ता-
नसक्रियावत् । यथोभयोर्ध्यानयोः समयोः पूर्वस्मादुत्तमो
लब्धः स्वयमेव गुरुर्यदि । गृहीयादविचारेण विकल्पः
समयोर्भवेत् । समग्रानुग्रहाभावात् सत्यकामः स्वर्कं
गुरुम् । ऋषभाद्यनुज्ञया चैव प्रायस्तस्माच्च युज्यत इति
वृहत्तन्त्रे । समग्रानुग्रहं कश्चित् स्वयमेव सम्यो यदि ।
कुर्यात् पुनश्च गृहीयादविरोधेन कामतः । ध्यानयोः
समयोर्यद्विकल्पः कामतो भवेत् । एवं गुरोर्द्वितीयस्य
विकल्पो ग्रहणेऽपि चेति महासंहितायाम् ॥ ४६ ॥

विद्यैव तन्निर्धारणम् ॥ ४८ ॥

दर्शनाच्च ॥ ४९ ॥

श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ५० ॥

अनुबन्धादिभ्यः ॥ ५१ ॥

ब्रह्मोपास्य ब्रह्मोपचरस्व तच्छृणु हि ते त्वामवतु ।
यथा ब्रह्मोपचर्यथा मामुपचर्ये चान्येऽस्मद्विधाः । श्रेयसश्च
तानुपास्य तानुपचरस्व तेभ्यः शृणु हि ते त्वामवत्विति
पीथ्यायणश्रुतावतिदेशाच्च ॥ ४७ ॥

न च कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जन्मकादयः इत्यादि
नान्यभ्योक्तसाधनम् ।

तमेवं विदित्वा तिसृषुमेति नान्यः पन्था विद्यते अत्र
न्यायेति निर्धारणाद्विद्ययैव मोक्षः ॥ ४८ ॥

न केवलं विद्यया किन्तु अपरोक्षज्ञानेनैव च । सर्वान्
परो माययायं मिमोते दृष्ट्वैव तं नुच्यते नापरेणेति कौशिक-
कथ्यते ॥ ४९ ॥

साधारणा बलवती श्रुतिः । इत्येतेऽश्वमेधान् शत-
मिधापि राजा ब्रह्माणमीदं तमुवाचोपसन्नः न कर्मभिर्ज-
धनेनैव चान्येः पश्येत् सुखं तेन तत्त्वं ब्रवीहीति च बलव-
त्तिष्ठम् । नास्त्यकारः कर्तृनेत्युपपत्तिश्च कर्मणा बध्यते
जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते । तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति यत्तयः
पारदर्शिन इति युक्तिमज्ञगवहचनम् । अतो न प्रमाणा-
न्तरबाधः कर्मणैवेत्ययोगव्यवच्छेदः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

प्रज्ञान्तरपुण्यत्ववत् दृष्टम् तदुक्तम् ॥ ५२ ॥

न सामान्यादप्युपलब्धेत्युक्तम् हि लोकाः
पत्तिः ॥ ५३ ॥

न केवलं श्रवणादिभिर्गुरुप्रसादेन च ब्रह्मदर्शनं किन्तु
भक्त्यादिभिश्च । सर्वलक्षणसम्पन्नः सर्वतो विष्णुतत्परः ।
यद्गुरुः सुप्रसन्नः सन् दद्यात्तन्नाम्यथा भवेत् । तथाप्य-
नादिसंसिद्धभक्त्यादिगुणयोगतः । लभेद् गुरुप्रसादञ्च
तस्मादेव च तद्वेदिति । भक्तिर्विष्णो गुरो चैव गुरोर्नि-
त्यप्रसन्नताम् । दद्याच्छ्रमदमादियतीन चैते गुणाः पुनः ।
तैः सर्वैर्दर्शनं विष्णोः श्रवणादिरूपतः भवेदिति च नारायण-
तन्त्रे । उपासनाभिदेन दर्शनभेदः । तद्वीक्षणं कमठश्रुती ।
अन्तर्दृष्ट्यो बहिर्दृष्ट्योऽवतारदृष्टयः सर्वदृष्टय इति देवा-
माव सर्वदृष्टयस्तेषु चीलरीत्तर मा जज्ञाणोऽन्वेषु यथायोग-
यथा ह्याचार्या आदच्छत इति । आध्यात्म्ये च दृष्ट्वैव
अवताराणां मुच्यन्ते केचिद्वृजसाः । दर्शनेनान्तरज्ञानां
देवाः सर्वत्र दर्शनरताः । तेषां विविधमाचार्या वेति सर्व-
प्रताडित इति ॥ ५२ ॥

न सामान्यदर्शनमात्रेण मुक्तिः यथा मृत्युमात्राद्य हि
लोकापत्तिमात्रमुक्तिसामान्यदर्शनालोकाः मुक्तिर्योग्यात्म-
दर्शनादिति नारायणतन्त्रे । मुच्यते मात्र सन्दिहो दृष्ट्या
तु स्वात्मयोग्येति च दर्शनेनाध्योग्येन मुक्तिर्नान्येन केन-
चिदिति चाध्यात्म्ये भक्तिरैवैकं नयति दर्शयति भक्तिवशः

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वाच्चतुबन्धः ॥५४॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५५ ॥

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥५६॥

अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥५७॥

पुरुषो भक्तिरेव भूयसीति माठरश्रुतेः । न परमात्मनो
दर्शनमिति चेत् न, तथैव आत्मा विशते ब्रह्मधामेति श्रुतेः ।
कथं तर्ह्येषा श्रुतिः ॥ ५३ ॥

परमात्मैव भक्त्या दर्शनं प्राप्य मुक्तिं ददातीति
प्रधानसाधनत्वात् भक्तिः कारणत्वेनीच्यते । मायावैभवे च
भक्तिस्थः परमो विशुस्तथैवैनं पश्ये नयेत् । तथैव दर्शनं
यातः प्रपद्यान्मुक्तिमेतया । स्नेहानुबन्धीयस्तस्मिन् बहु-
मानपुरःसरः भक्तिरित्युच्यते सैव कारणं परमीशितुरिति ।
सर्वशब्दानां ब्रह्मणि प्रवृत्तेश्च ॥ ५४ ॥

जीवांशानां पृथगुत्पत्तिर्नानादियोग्यतापेक्षयेति न
मन्तव्यम् । कुतः ? अंशांशिनोरिकत्वमेव । अंशिकैर्मानि-
स्मितशरीर एवांशस्य भावात् ॥ ५५ ॥

ज्ञानादिभेदे विद्यमानेऽपि न अंशांशिनोः पृथग्भाव
एव तदुपासनादिभोग्यदंशस्य । परमसंहितायाञ्च । अंशि-
नस्तु पृथग्जाता अंशास्तस्यैव कर्मणा । पुनरैक्यं प्रपद्यन्ते
नात्र कार्या विवारणिति ॥ ५६ ॥

ब्रह्मायङ्गदेवता च बद्धोपासनादिप्रतिशाखं प्रतिवेदश्च

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॥ ५८ ॥

भूम्नः क्रतुवत् ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति ॥ ५९ ॥

नाना शब्दादिभेदात् ॥ ६० ॥

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ६१ ॥

नोपसंक्रियते । हिशब्दात् समत्वाद्भोत्तमत्वाद्वा नाङ्गदेव-
ह्युपासनम् । उपसंहार्यमित्याहुर्वेदसिद्धान्तवेदिन इति
ब्रह्मतर्कवचनात् ॥ ५७ ॥

सर्वदेवतामन्त्रा यथा धीयन्त एवमविरोधो वा । उपा-
सनाङ्गदेवानां परमाङ्गतया भवेत् । उपसंहृतिर्विशेषे तु
फलानामन्यथा न तु । पुरुषाणां विशेषाद्वा यथायोगं
भविष्यतीति वृहत्तन्त्रे ॥ ५८ ॥

सर्वगुणेषु भूम्नः गुणस्य ज्यायस्त्वं क्रतुवत् सर्वत्र सहभा-
वात् दीक्षाप्रापणीयोदनीये सवनत्रयावभृथत्मकः क्रतुः ।
भूमैव देवः परमो ह्युपास्यो नैवाभूमा फलमेषां विधत्ते ।
तस्माद्भूमश्च गुणतो वै विशिष्टो यथाक्रतुः कर्म मध्ये विशिष्टः
इति गोपवनश्रुतिः ॥ ५९ ॥

शब्दोऽनुमा तथैवाच्यो योम्यताभेदतः सदा । ब्रह्मादी-
नामेकमर्थं वसुधा दर्शयन्ति हि । अतः पूर्णत्वमीशस्य
ज्ञानैवैषां प्रदृश्यते । अतः फलस्य नानात्वं नानैक्षेपासनं
यत इति ब्रह्मतर्कः । अतो भूमत्वमपि नानैक्षेपास-
नस्यते ॥ ६० ॥

स्वयोग्योपासनान्तरं समाप्यापि कस्यचिदुपासनं विक-

कास्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन् वा पूर्वहेत्व-

भावात् ॥ ६२ ॥

अङ्गेषु यथाश्रय भावः ॥ ६३ ॥

शिष्टे च ॥ ६४ ॥

समाहारात् ॥ ६५ ॥

स्पर्शनं भवति विप्रिष्टफलापेक्षया । मुक्त्यर्थमात्मयोग्यं हि
कार्यमेव ह्युपासनम् । वृसिंहादिकमन्यच्च दुरितस्य
निवृत्तये । उपासते यथायोगं न वा फलविभेदत इति
ब्रह्मतर्कः ॥ ६१ ॥

यस्य यस्य हि यः कामस्तस्य तस्य ह्युपासनम् । तादृ-
शानां गुणानाञ्च समाहारं प्रकल्पयेत् । अकामत्वान्मु-
सुक्ष्माणां न वा तेषामुपासनम् । तुष्ट्यर्थमोश्वरस्यैव न
चोपासा विदुष्यतीति वृहत्तन्त्रे ॥ ६२ ॥

अङ्गदेवतानां यथा परमेश्वराङ्गाश्रयत्वं चक्षुषीः सूर्यो-
ऽजायतेत्यादिना तथा भावना कर्त्तव्या यस्मिन् यस्मिन्
यो हि चाङ्गे निविष्टः परस्य चिन्त्यः तथा तथैवेति पीत्रा-
श्रयणं श्रुतेः ॥ ६३ ॥

अङ्गैः पराद् ये हि देवाः विसृष्टास्तत्तद्गुणान्
परमे संहरत तांश्चापि तत्रैव विचिन्त्य देवान् स्थानं समुद्धः
परमं व्रजेतीति कात्यायनश्रुती ॥ ६४ ॥

समाहारवचनाच्च ॥ ६५ ॥

गुणसाधारण्यश्रुतेऽ ॥ ६६ ॥

न वा तत् सहभावाश्रुतेः ॥ ६७ ॥

दर्शनाच्च ॥ ६८ ॥

इति श्रीकृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रे तृतीया-
ध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ।

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति वादरायणः ॥ १ ॥

साधारण्यात् सर्वगुणाः परस्य समाह्वय्यास्तत्त्वदृशो
मुमुक्षोरिति माण्डव्यश्रुतेऽ ॥ ६६ ॥

न चाङ्गदेवेतोपसंहारः कार्यः उपसंहारस्य सहाश्रव-
णात् ॥ ६७ ॥

सत्यं ज्ञानं परमानन्दरूप आलम्ब्यैवं नित्यदीपासनं
स्यात् । नान्यत् किञ्चित् समुपासीत धीरः सदैर्गुणैर्देव-
गुणा उपासत इति कमठश्रुती ॥ ६८ ॥

इति श्रीकृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रे तृतीयाध्यायस्य
तृतीयः पादः समाप्तः ।

ज्ञानसामर्थ्यमस्मिन् पादे उच्यते यदर्शनार्थमुपासनीकौ
तस्माच्च दर्शनात् सर्वपुरुषार्थप्राप्तिरिति वादरायणो मन्वते
यं यं लौकं मनसा संप्रभाति विशदसत्तः कामयते याञ्च

शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथान्वेष्यति जै-

मिनिः ॥ २ ॥

आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

तद्वतो विधानात् ॥ ६ ॥

नियमाच्च ॥ ७ ॥

कामान् तं तं लोकं जयते तांश्च कामान् तस्मादात्मज्ञं श्रुत्वा
येद्भूतिं कामं प्रति शब्दाद्यस्यैव मोक्षसाधनत्वम् ॥ १ ॥

ज्ञानस्य स्वर्गादिषु तात्सायनजर्मशेषत्वेन सर्गं धना-
देह्यतो वै गृह्णाच्च प्राप्नुयन्ति धीरा न खवीराः कुतश्चिदिति
जैमिनिः ॥ २ ॥

ज्ञानिनामेव देवादीनामाचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

यदेव विद्यया करेति श्रव्योपनिषदा तदेव वीर्यव-
ज्जरं भवतीति शेषत्वश्रुतेः ॥ ४ ॥

कर्मेव देहं दैविकं भानुषं पाप्यन्वारमेवापरास्तत्र
हेतुः । भोगांस्तदीयांश्च यथा विभागं ददाति कर्मेव शुभा-
शुभं यदिति माठरव्यश्रुतेः । संशब्दैः प्राधान्यं दर्शयति ॥ ५ ॥

ज्ञानी च कर्माणि सद्बोदितानि कुर्यादकाशः संततं
भवेत्तीकति कमठश्रुतौ ज्ञानवतो विधानात् ॥ ६ ॥

अधिकोपदेशात्, वादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८
तुल्यन्तु दर्शनम् ॥ ९ ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः । एवं त्वयि
नान्यथा तोऽस्ति न कर्म लिप्यते नर इति ॥ ७ ॥

ज्ञानादेव स्वर्गो ज्ञानादेवापवर्गो ज्ञानादेव सर्वे
कामाः सम्पद्यन्ते स यथा यथा कर्म कुरुते तथा तथा-
धिको भवतीति कौठरव्ययुतेः । युधिष्ठिरादीनां राजसूय-
यागादिना फलाधिक्यदर्शनाच्चेति वादरायणमतम् ॥ ८ ॥

राजसूयादिकृतावक्तृत्वं च सममेव तेषां विज्ञानम् ।
विज्ञानमेतत् सर्वेषां मुनीनां ब्रह्मदर्शनात् । स्यादेव मोक्षो
नान्यस्मादिति तत्रापि चित्रता । स्वर्गादयः कर्मणैव
नान्येनेत्यपरि विदुः । ज्ञानेनाधिक्यमित्याहुर्जमिन्याद्याश्च
केचन । अदृष्टमेव ज्ञानेन दृष्टं नैवोपलक्ष्यते । इति केचि-
द्विदः प्राहुर्व्यासशिष्या इमेऽखिलाः । यस्माद्वासमतं सर्वं
सत्यमेव ततोऽखिलम् । यथाकाशस्त्वनन्तोऽपि व्याप्तो
हस्तावधिस्तथा । प्रादेशोऽपि हि सत्वेन तथैवैषां मतानि
तु । स्वयन्तु भगवान् व्यासो व्यासज्ञानमहांशमान् । अन-
न्ताकाशवत् पश्यन् निखिलं पुरुषोत्तमः । ज्ञानेनैवाप्यते
सर्वं कर्मणा चाधिकं भवेत् । इति प्राह महायोगी पुम-
र्थानां विनिर्णय इति भविष्यत्पर्वणि । ज्ञानिनामपि
देवानां विशेषः कर्मभिर्भवेत् । शीर्षे कृते वा ज्ञानस्य न
विशेषोऽस्ति, कर्मणीति ब्रह्मतर्को ॥ ९ ॥

असर्वलिकौ ॥ १० ॥

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

नाविशेषात् ॥ १३ ॥

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

सर्वेषां पुरुषार्थापेक्षित्वाज्ज्ञानाधिकारितेत्यत आह
न सर्वेषामधिकारः ॥ १० ॥

न कीदृशो हि देवानां तेषां मध्ये शतस्य तु । सोमा-
धिकारी वेदोक्तो ब्रह्मणीद्वे शताधिके । यथा तथैव संख्येया
प्रजास्तासु कियान् जमः । ज्ञानाधिकारी स प्रोक्तो विष्णु-
पादैकसंश्रय इति वचनात् सुखापेक्षा साम्येऽपि विभाग
इत्यतेऽधिकारार्थम् ॥ ११ ॥

कस्याधिकार इत्यत आह । अवैष्णवस्य वेदेऽपि ह्यधि-
कारी न विद्यते । गुरुभक्ति विहीनस्य शमादिरहितस्य
च । न च वर्णवरस्यापि तस्मादध्ययनान्वितः । ब्रह्मज्ञाने
तु वेदोक्ते ह्यधिकारी सतां मत इति ब्रह्मतर्के । पठेद्दे-
दानयार्थानप्रीयीताथ विचार्य ब्रह्म विन्देदिति च कीधा-
यण श्रुतिः ॥ १२ ॥

न सामान्ये नाधिकारी देवादीनाम् । अथ पुमर्थं सा-
धनान्यर्थो धर्मज्ञानमित्युत्तरोत्तरं तत्राधिकारिणो मनुष्या
ऋषयो देवा इत्युत्तरोत्तरमिति कौण्डिन्यश्रुतिः ॥ १३ ॥

अथ मुनिरमीनश्च मौनं निर्विघ्नाय ब्राह्मणः । स

कामचारेण चैके ॥ १५ ॥

उपमर्दश्च ॥ १६ ॥

उर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदिति हि ॥ १८ ॥

ब्राह्मणः केन स्यात् येन स्वात् तेनेदं एवेति ज्ञातिनो
यथेष्टाचरणं विधीयते इत्यत आह । न विधिर्ज्ञानिनस्तु-
तयेऽनुमतिमात्रं वा युज्यते च ॥ १४ ॥

कामचाराः कामभक्ष्याः कामवादाः कामेनैवेमं
लोकमुत्सृज्याथ परात् परमीयुरनारम्भणमिति चक्रे
थठन्ति ॥ १५ ॥

श्रोमिष्वृक्षाद्यान्तरिममात्मानमभिपश्यीषेमुद्य पुण्यं च
भाषं च काममाचरन्तो न ब्रह्मानुव्रजन्तीति चतुरश्रुती ॥ १६ ॥

न तावत् कामचाराणां ज्ञानेऽधिकारः । य इमं परमं
शुद्धमूर्ध्वरेतःसु भाषयेत् न तथा विद्यते भूयान् यं प्राप्या-
न्येऽपि भूयसे इति माठरश्रुतेः ॥ १७ ॥

प्रातरुत्थायाथ सन्ध्यामुपासीतेर्मां सन्ध्यामुपासते ब्रह्मैव
तदुपासतेऽथ देवान् मे जुहुयाद्देदनावर्त्तयेत नान्यत्
किञ्चिदाचरेन्न सुरां पिबेत् । न पलाण्डुं भक्षयेत् न भक्षं
वदेत् न विस्मरेतात्मानं सोमं पिबेत् हुतशेषेण वर्त्तयेदित्यु-
क्ताचार परामर्शेन विधिबन्धवर्जितत्वेन कामत एव तस्य
चरणं कामचार इति जैमिनिर्मन्यते । न च निषिद्धं कर्म

अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १८ ॥

विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेत् नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

कर्त्तव्यमेवेति चोदना । ब्राह्मणो न च हन्तव्य इत्याद्यप-
वादश्च ॥ १८ ॥

अनुष्ठेयानां मध्यत एव कामतश्चरणं कामतो निवृत्ति-
रिति वादरायणो मन्यते केन स्याद् येन स्यात्तेनेदृश एवेति
साम्यश्रुतेः । यस्वात्मरतिरेव स्यादात्मत्वमश्च मानवः ।
आत्मन्वैव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यत इति भगवद्वच-
नाच्च ॥ १९ ॥

केन स्याद् येन स्यादिति विधिर्वा । यथा वेदधारणं
क्षैवर्षिकानां विदितं नान्येषाम् । एवं स्वमतानुसारिणी
प्रवृत्तिर्ज्ञानिनां विहिता । न तत्राधर्मग्रन्था कार्या नान्य-
ेषामिति वा । स्वेच्छयैव प्रवृत्तिसु ब्राह्मणो विधिनो-
दिता । नाशङ्कं तन्मतं कापि विष्णुः प्रत्यक्षचोदना ।
इतरेषां न विहिता स्वेच्छाप्रवृत्तिः कथञ्चनेति हि
ब्राह्मि ॥ २० ॥

स्तुतिमात्रमेव स्वेच्छाचरणं न विधिः । तैरपि सामान्य-
विधि स्वीकारादिति चेत् । नापूर्ववत्वात् परवशत्वात् ।
सर्वविध्यतिक्रमेण स्तुतिमात्रविषयत्वं परब्रह्मण एव हि ।
विधीनां विषयस्त्वन्ये ब्रह्मणः स्वेच्छया कृतौ । परस्व
ब्रह्मणो ह्येव सर्वविध्यतिदूरत इति हि ब्रह्मतर्के ॥ २१ ॥

भावशब्दाच्च ॥ २२ ॥

पारिल्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ २४ ॥

अतएव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २६ ॥

यथा विधानमपरे विधिर्भावे प्रजायते । ब्रह्मणः परम-
स्यैव सर्वविध्यतिदूरत इति हि चतुरश्रुती ॥ २२ ॥

केन स्याद् येन स्यादित्यादयः स्थिरत्वनिवृत्त्यर्था इति
चेन्न त्रेधाह वाव ज्ञानिनो विधिनियताः, अनियताः, स्वे-
च्छानियता, इति विधिनियतामनुया अनियता हि देवा
ब्रह्मैव स्वेच्छानियतमिति गोपबनश्रुती विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

एवं सति विधिवाक्यानां स्वेच्छावृत्तिवाक्यानाञ्च
सम्बन्धो भवति ॥ २४ ॥

अतएव ज्ञानस्य मोक्षदानेनाग्निहोत्राद्यपेक्षा ब्रह्म-
तर्के च । येषां ज्ञानं समुत्पन्नं तेषां मोक्षो विनिश्चितः ।
शुभकर्मभिराधिक्यं विपरीते विपर्ययः । स्वेच्छानवृत्त्यै
भवेद् ब्रह्मणः प्रायशस्तथा । देवानामपि सर्वेषां विशेषा-
दुत्तरोत्तरमिति ॥ २५ ॥

सर्वधर्मापेक्षा च ज्ञानस्योत्पत्तौ विविद्धिषन्ति न
यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेति श्रुतेः । यथा गतिनिष्प-
त्त्यर्थमग्निहोत्रादयो ऽपेक्षन्ते । न विनिष्पन्नगतीर्गामादि-
प्राप्ती ॥ २६ ॥

शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया

तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ २८ ॥

अवाधाच्च ॥ २९ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३० ॥

यद्यपि ज्ञानेनैव मोक्षो नियतस्तथापि ज्ञानी शमद-
माद्युपेतः स्यात् । आचार्याद्विद्यामवाप्यै तमात्मानमभि-
पश्य शान्तो भवेदान्तो भवेदनुकूलो भवेदाचार्यं परिचरेत्
परिचरेदाचार्यमिति माठरश्रुती ज्ञानिनोऽपि तद्विधेः ।
ब्राह्मीं यावत् उपनिषदः ब्रूमेति तस्यैव तपोदमः कर्मैति
प्रतिष्ठा वेदाः सर्वाङ्गानि सत्यमायतनं यो वा एतमुपनिषदं
वेदेतिज्ञानाङ्गतया तेषां अवश्यानुष्ठेयत्वात् यस्य ज्ञानं तस्य
मोक्ष इति नात्र विचारणा । तस्य शान्त्यादयोऽङ्गानि
तस्मात्तेषामनुष्ठितिः । अवश्यं करणीयास्मादन्यथास्वफलं
भवेदिति चान्तेये । तुशब्दः पूर्णफलार्थं सूचयति ॥ ३७ ॥

यदि ह वा अथैवं विन्निखिलं भक्षयितैवमेव स भव-
तीति सर्वान्नानुमतिः प्राणात्ययविषया । न वात्य जीवि-
ष्यन्निति ह्येवात्र कामोक्त उदयानमिति दर्शनात् ॥ २८ ॥

अन्याधादरणाभावेन हि ज्ञानस्याबाधनम् । अतो
विद्वानपि न्याय्यं वर्त्तेतीत्युक्तर्षसिद्धये इति च ब्रह्मतत्त्वो ॥ २९ ॥

अतीतानागतज्ञानी त्रैलोक्योद्धरणक्षमः । एतादृशो-
ऽपि नाकारं श्रौतं स्मार्त्तं विसर्जयेदिति श्रीहरेर्विशेषेण ॥ ३० ॥

शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३१ ॥

विहितत्वाच्चाश्वसकर्मपि ॥ ३२ ॥

सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥

सर्वथापि तु त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

स यत्र तदेवं मत्वा न एवं पश्यन्न कामं चरति चरैव कामं भक्षयति न काममनुवर्त्तेतेति कौण्डिन्य श्रुतौ । अत इत्यल्पफलकत्वं सूचयति न निषिद्धानि वर्त्तेत पूर्णज्ञान फलेच्छयेति पादौ ॥ ३१ ॥

न केवलं निषिद्धाकरणेन पूर्यते कर्तव्यञ्च वर्णाश्रम-विहितं कर्म । प्रत्यक्षपीममात्मानं कुर्यात् कर्म विचारयन् । यदात्मानं सुनियतमानन्दोत्कर्षमाप्नुयाकिति कौठा-श्वश्रुतौ विहितत्वाच्च । अपिशब्दो वर्णधर्मसमुच्चयार्थः ॥ ३२ ॥

यथा राज्ञः सह कार्यं मन्त्री तथा ऋतेऽव क्षितिपः कार्यमृच्छेत् । एवं ज्ञानं कर्म विनापि कार्यं सहाय-भूतं न विचारः कुतश्चिदिति कस्यश्नुतौ सहकारित्वोक्तेश्च । ज्ञानाभ्युत्थो भवत्येव सर्वकार्यकृतीऽपि तु । आनन्दो ऋसते कायाच्छुभं कृत्वा विवर्द्धते इति च ब्रह्माण्डे । सर्व-दुःखनिवृत्तिस्तु ज्ञानिनो निश्चितैव हि । उपासया कर्म-भिस्व भक्त्या चानन्दचित्ततेति ब्रह्मसूत्रे । धर्मस्वरूपचित्त-त्वादु यो यो देवो मनोगतः । स एव धर्मो विज्ञेयो न ह्येते लोकसन्निता इति च पादौ ॥ ३३ ॥

सर्वप्रकारिणोत् साहेऽपि ये ज्ञानयोग्यास्त एव ज्ञानं

अनभिभवञ्च दर्शयति ॥ ३५ ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३७ ॥

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३८ ॥

प्राप्नुवन्ति नान्ये । य आत्मा अपहृत पाप्मा विजरो विमृ-
त्युर्विशोको विजिघित्सा पिपासुः सत्यकामः सत्यसंकल्पः
सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य इति श्रुत्याचार्य्योपदेशसा-
म्येऽपि विवेचनविरीतज्ञानमाप इन्द्रः सम्यग्ज्ञानमित्यु-
भयविधिलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

दैवीमेव सम्पत्तिं देवताभिगच्छन्ति आसुरीमेवासुरा
नैतयोरभिभवः कदाचित् स्वभाव एव ह्यवतिष्ठत इति
स्वभावानभिभवञ्च दर्शयति ॥ ३५ ॥

सम्यग्ज्ञानविपरीतज्ञानयोरन्तरा स्थितानामपि देवा-
सुरभावयोर्द्वाष्टेः ॥ ३६ ॥

असुरा आसुरेणैव स्वभावेनैव कर्मणा । ज्ञानेन विप-
रीतेन तमो यान्ति विनिश्चयात् । देवा दैवस्वभावेन कर्मणा
चाप्यसंशयम् । सम्यग्ज्ञानेन परमां गतिं नृच्छन्ति वैष्ण-
वीम् । नानयोरन्यथाभावः कदाचित् कापि विद्यते ।
मानुषा मिश्रमतयो विमिश्रगतयोऽपि चेति स्कान्दे ॥ ३७ ॥

शृणु वै वीर उग्रमुग्रं दमायनन्यमन्यमति नैति विद्य-
मानः । एधमानादृदित्युभयस्य राजावोच्छ्रय विश इन्द्रो
मनुयानिति विशेषानुग्रहश्च दर्शयति-देवेषु परमेश्वरस्य ।

अतस्त्वितरं ज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३८ ॥

तद्गु तस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्-
पाभावेभ्यः ॥ ४० ॥

असुरान् दमयन् विष्णुः स्वयञ्चाप्यसुरादमयन् । पुनः पुनः
मानुषांसु सृता वा वर्त्तयत्य साविति भविष्यत्पूर्वणि ॥३८॥

देवभागादसुरभागं एवं बहुलः । तस्मान्न जनतामिया-
दिति लिङ्गात् । अशब्दात्ततः कनीयस एव देवां ज्यायसा
असुरा इति श्रुतेः । असुरा बहुला यस्मात्तस्मान्न जनता-
मियादिति ब्राह्मे ॥ ३८ ॥

असुरजातेरेवासुरत्वं देवजातेरेव देवत्वं जैमिनेरपि
सिद्धमेव । नासुरा दैवी न देवा आसुरीं न मनुष्या दैवी-
मासुरीश्च गतिमीयुरात्मीयां जातिमनुभवन्ति इति नियम
श्रुतेः । नासुराणां दैवरूपं न देवानामासुरं न चोभयं
मनुष्याणाम् । यो बद्रूपः स तद्रूपो निसर्गो ह्येष भवतीति
तद्रूपत्वश्रुतेः । तं भूतिरिति देवानुसा चक्रिरे ते बभूवु-
स्तस्माद्वार्थं तर्हि सुप्तो भूर्भुवस्वरित्येव प्रशंसित्यभूतिरित्य-
सुरास्तेह पराबभूवुरिति देवासुराणां भावाभावश्रुतेश्च
देवानां भूतिरित्येव मनो विष्णौ स्वभावतः । असुराणाम-
भूतित्वे नैतत् नियमतोऽन्यथा । देवाः पापाभिभूतत्वात्
प्रह्लादाद्या बभूवुरे अतः सुगतिरेतेषां नान्यथा व्यत्ययो
भवेदिति चाध्यात्म्ये ॥ ४० ॥

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ४१
 उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत् तदुक्तम् ॥ ४२ ॥
 बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥

न च परमात्मैश्वर्यादिकमाकाङ्क्षं ब्रह्मादीनामपि
 नाकाङ्क्षं किमु परस्येति सूचयितुमपि शब्दः । चशब्दस्तु
 ज्ञानार्थिनां पूर्वोक्तादित्यं भावान्तरसूचकः । अयोग्य-
 भारोहन् प्रपतनं हि दृश्यते । एवमयोग्यस्य परमात्मै-
 श्वर्यस्य ब्रह्मादिपदस्य वाकाङ्क्षायां पतनमनुमीयते न देव
 पदमन्विच्छेत् कुत एव हरेर्गुणान् । इच्छन् पतति
 पूर्वस्मादधस्ताद् यत्र नील्यतिरिति ब्रह्माण्डे । स्वकीय-
 मिच्छमानन्तु राजादयोः पातयन्ति हि । एवमेवं सराद्याश्च
 हरिश्च स्वपदेच्छुकमित्याद्यनुमानरूपवाक्याच्च मायाभिरुत्-
 सिञ्चत इन्द्राद्यामारुरुचतः अवदस्युरधुनुथा इति च
 श्रुतिः ॥ ४१ ॥

उपदेवपदञ्च नाकाङ्क्षमित्येके । भावमशनवद्विषि परक-
 देव । तच्चोक्तमिन्द्रद्युम्न शाखायां यथर्षीन् प्रजापतीनाकाङ्क्षे
 देवं न मन्थर्वाश्च विद्याधराश्च नृसिंहानिति वृहत् संहिता-
 याञ्च । न देवानभिकाङ्क्षेत कुत एव हरेर्गुणान् । प्राजा-
 पत्यान्नाः कार्य्याश्च गान्धर्वादीनपि क्वचित् । ऋष्यादिषु
 विशेषे तु दोषो नैव विशेषित इति विशेषदर्शनार्थमेक-
 इत्युक्तम् ॥ ४२ ॥

देवर्षीणां मन्थर्वाणां पदाकाङ्क्षः पतेदधुवम् । अन्धव्र-

स्वामिनः कलश्रुतेरित्याद्येयः ॥ ४४ ॥

आर्त्विज्यमित्यौषुलोमिसौहि परिक्रीयते ४५
श्रुतेश्च ॥ ४६ ॥

शुभमाकाक्षत्र पतद्विरोधत इति श्रुतिः । नानात्वमेव
कामानां नाकामः कश्च दृश्यन्त्यते । अतो विरुद्धकामः
स्यादकामस्तेन भक्ष्यत इत्याचाराच्च ॥ ४३ ॥

श्रीं ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादि फलं स्वामिनां देवा-
नामेव भवति । यदु किञ्चेमाः प्रजाः शुभमाचरन्ति देवा
एव तदाचरन्ति । यदु किञ्चेमाः प्रजा द्विजानते देवा एव
तद्विजानते । देवानां ह्येतद्भवति स्वामो हि फलमश्रुते ।
नास्वामी कर्म कुर्वाण इति माध्यन्दिनश्रुतेरित्यात्रेयी
मन्यते ॥ ४४ ॥

यत्र यागिषु ऋत्विजामपि फलदर्शनादल्पं फलं प्रजा-
नामपि भवतीत्यौषुलोमिर्मन्यते तदर्थं देवैः क्रियमाण-
त्वात् ॥ ४५ ॥

तृतीयः स्वपक्षः देवानां ज्ञापनादिकर्माणि सहकार्या-
न्तरत्वेन प्रजा विधीयन्ते । यथा प्रजावतो राज्ञः प्रजाः
सहकारित्वेन विधीयन्ते । यथा वा आचार्यस्य शिष्याः ।
वास्तवे च । ज्ञानादिदानं देवानां विष्णुना साधु चोदि-
तम् । वेदे च तेषां विहितं तत्राचार्यो महत्तरः ।
विहितः सहकार्यान्तरम् प्रजाः । पाटत्वेन यथा राज्ञो
यथा शिष्या गुरोरपि । तस्माच्छुभफलं तासां आचा-

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो
विध्यादिवत् ॥ ४७ ॥

कृतस्त्रभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४८ ॥

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४९ ॥

र्याणां महत्तरम् । ततो महत्तरं प्रोक्तं देवानामुत्तरो-
त्तरमिति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

कुटुम्बी शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान्
विदधादित्युक्त्वा न च पुनरावर्त्तत इति गृहिणोपसंहारः
क्रियते तस्माद्गृहस्थस्य एवोत्तमत्वमिति न वाच्यम् ।
यतः कृतस्त्र गृहस्थान् देवानपेक्ष्येवोपसंहारः क्रियते ।
कृतस्त्रा ह्येते गृहिणो देवाः कृतस्त्रा एते यतयोऽप्येतेषां नु
पुत्रा दायमुपयन्ति न वै ते गृह्णान् विसृजन्त्यरागा अद्यैषा
श्लोभाः सर्वभोगाः सर्वज्ञाः सर्वकर्तार इति पौत्रायण
श्रुतिः ॥ ४८ ॥

न चायमद्वयमेव देवानां देवा एव ब्रह्मचारिणी देवा
एव गृहस्था देवा एव वनस्था देवा एव यतयः यथैते मुनय
एवं सर्ववर्णाः सर्वाश्रमाः सर्वे ह्येते कर्म कुर्वन्तीति कौठ-
रव्यश्रुती । यतित्वं दृष्टान्ते नान्येषामप्युपदेशात् ॥ ४९ ॥

एतां विद्यामधीत्य ब्रह्मदर्शीवाव भवति स एतां
मनुष्येषु विब्रूयात् यथा यथाह वै ब्रूयात् तस्या तथाधिकी
भवतीति साठरश्रुती विद्यादानं श्रूयते । तच्च ब्रह्मणा
स्वीकरणार्थमाविष्कारयेति न मन्तव्यं अन्यथाद्युक्तेः आवि-

अनाविष्कृतेनान्वयात् ॥ ५० ॥

ऐहिकमद्यप्रस्तुत प्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५१ ॥

ष्कारे रीत्यानामपि स्वीकारापत्तिरप्राप्तिः तच्च निषिद्धं
मानस्तेनेभ्यो ये अभिद्रुहस्यदे निरामिणो रिपवोऽन्येषु
जागृधुरिति येषां नैतन्नपरं किञ्च नैकं ब्रह्मणस्यतेः ब्रूहि
तेभ्यः कदाचित् अथो शमेनोपरता मनुष्या ये धर्मिणो
ब्रूहि तेभ्यः सदानः आदेवाना मोहते विप्रयो हृदि
वृहस्यते न परः साम्रा विदुरिति । विद्याह वै ब्राह्मण-
माजगाम गोपाय मां शेषधिष्ठेऽहमस्मि । अनार्थकाया-
नृजवे शठाय मास्म ब्रूया ऋजवे ब्रूहि नित्यमिति च ॥ ४८ ॥

आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य
इति दर्शनार्थं अवणादि विधीयते तच्च दर्शनमैहिकमेव
प्रारब्धप्रतिबन्धाभावे श्रुत्वात्मानं मतिपूर्वं ह्युपास्यैव
दृष्टिं परमस्य विन्देत् । यद्यारब्धं कर्म निबन्धकं स्यात्
प्रेत्यैव पश्येद् योगमेव वान्ववेक्ष्येति सौपर्णश्रुतौ दर्श-
नात् । अनादिजस्रसम्बन्धं निर्भेत्तुं पापपञ्जरम् । या
वेत्या सेवया शक्यं तावत् कार्यं न संशयः । यावद्दूरे
स्थितौ मस्या तावद्गन्तव्यमेव हि । इह जन्मान्तरे वापि
तावतैव तु दर्शनं अवणं मननञ्चैव निदिध्यासनमेव च ।
परे गुरौ च या भक्तिः परिचर्यादिकं हरेः । एषा सेवेति
संप्रोक्ता यथा तद्दर्शनं भवेदिति च वृहत्संहितायाम् ॥ ५० ॥

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्था-
वधृतेः ॥ ५१ ॥

इति श्रीकृष्णद्वैपायन ब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदान-
नन्दतीर्थ भगवत् पादविरचिते तृतीया-
ध्यायस्य चतुर्थपादः समाप्तः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

आवृत्तिरसकदुपदेशात् ॥ १ ॥

एवमेव प्रारब्धः कर्माभावे शरीरपातानन्तरमेव मोक्ष-
स्तज्ञावे जन्मान्तराणीत्यनियमः । धर्मी स्वर्गं विधर्मी
निरयमेत्येव ब्रह्मसंस्थो, मृतमित्येव ब्रह्मसंस्थो मृतमित्ये-
वेति ब्रह्मसंस्थस्य मोक्षस्यैवावधारणात् । विद्वानमृत-
माप्नोति नात्र कार्या विचारणा । अवसन्नं यदा रब्धं कर्म
तत्रैव गच्छति । न चेह बहूनि जन्मानि प्राप्यैवान्ते न
संशय इति नारायणाध्यात्म्ये ॥ ५१ ॥

इति श्रीकृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभग-
वत्पादविरचिते तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः

समाप्तश्च तृतीयोऽध्यायः ।

फलं निगद्य तस्मिन् अध्याये । कर्मणा शास्त्रं फल-

लिङ्गाच्च ॥ २ ॥

आत्मेतिद्वपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥

न प्रतीकेन हि सः ॥ ४ ॥

मस्मिन् पादे नित्यंशः कार्यो सर्वथा भाव्यं साधनं प्रयमतं
उच्यते । प्रायिकत्वाच्चाध्यायानां पादानाञ्च न विरोधः ।
आत्मा वारं द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यामितव्य-
इत्यादिना अग्निष्टोमादिवदेकवारैरेव फलप्राप्तिः किन्त्वा-
वृत्तिः कर्त्तव्या स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वमित्याद्य-
सक्तदुपदेशात् ॥ १ ॥

स तपोऽतप्यत पुनरेव वरुणं पितरमुपससारित्याद्या
वर्त्तनलिङ्गाच्च नित्यंशः श्रवणञ्चैव मननं ध्यानमेव वा
कर्त्तव्यमेव पुरुषैर्ब्रह्मदर्शनमिच्छुभिरिति वृहत्तन्त्रे ॥ २ ॥

आत्मेत्युपदेश उपासनञ्च मोक्षार्थिभिः सर्वदा कार्य-
मेव नान्यं विचिन्तय आत्मानं मेवाहं विजानीया मामानं
ह्युपासि आत्माहि ममैव भवतीत्युक्त्यापगच्छसि आत्मेत्ये-
वोपासस्व आत्मन्येव विजानीहि नान्यं किञ्चन विजानता
आत्मा ह्येष भवतीति ग्राहयन्ति च । आत्मेत्युपासनं
कार्यं सर्वथैव मुमुक्षुभिः नानाक्लेशसमायुक्तोऽप्येतावन्नैव
विस्मरेदिति भविष्यत् पर्वणि । आत्मा विश्वरिति ध्यानं
विशेष्यतः । सर्वेषाञ्च मुमुक्षूणां उपदेशश्च तादृशः । कर्त्तव्यां
जात्ये नानेन कस्यचिन्मीक्ष इत्यत इति ब्राह्मे ॥ ३ ॥

नाम ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादिना शब्दभ्रान्त्या न प्रातीके

ब्रह्मं दृष्टित्कर्षात् ॥ ५ ॥

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥

ब्रह्म दृष्टिः कार्या किन्तु तत्स्थत्वेनैवोपासनं कार्यं ब्रह्मतर्के
च नामादि प्राण पर्यन्तमुभयोः प्रथमात्वतः । एक-
दृष्टिरिति भ्रान्तिरबुधानां भविष्यति । नामादि स्थिति-
रेवात्र ब्रह्मणो हि विधीयते । सर्वथा प्रथमा यस्मात्
सप्तम्यर्थात् ततो मतेति ॥ ४ ॥

ब्रह्मदृष्टिः सर्वथा कार्यैव परमेष्ठिरे उत्कृष्टत्वात् ।
ब्रह्मदृष्ट्या सदोपास्यो विष्णुः सर्वैरपि ध्रुवम् । महत्त्ववाची
शब्दोऽयं महत्त्वज्ञानमेव हि । सर्वतः प्रीतिजनकमतस्तत्
सर्वथा भवेत् । आत्मैत्येव यदोपास्या तदा ब्रह्मत्वसं-
युता । कार्यैव सर्वथा विष्णौ ब्रह्मत्वं न परित्यजेदिति
ब्रह्मतर्के ॥ ५ ॥

चक्षोः सूर्योऽजायते त्याद्युपासनं च देवानां कार्यमेव
स्वीत्पत्तिस्थानत्वात् स्वाश्रयत्वात् मुक्तौ तत्र लयस्यापेक्षि-
तत्वाच्चोपपन्नं तेषां तथोपासनम् । नारायणतन्त्रे च ।
आधिव्याधि निमित्तेन विक्षिप्तमनसोऽपि तु । गुणानां
स्मरणं शक्तौ विष्णोर्ब्रह्मत्वमेव तु । स्मर्त्तव्यं सततं तत्तु
न कदाचित् परित्यजेत् । अत्र सर्वगुणानाञ्च यतोऽन्तर्भाव
इष्यते । स्वीत्पत्यङ्गञ्च देवानां विष्णोश्चिन्त्यं सदैव तु ।
तेषां तत्र प्रवेशो हि मुक्तिरित्युच्यते बुधैः । तदाश्रि-
ताञ्च ते नित्यं ततश्चिन्त्यं विशेषत इति ॥ ६ ॥

आसोनः सम्भवात् ॥ ७ ॥

ध्यानाच्च ॥ ८ ॥

अचलत्वञ्चापेक्ष्य ॥ ९ ॥

स्मरन्तिच ॥ १० ॥

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥

सर्वदोषासनं कुर्वन्नप्यासोनी विशेषतः । कुर्यात्तदा
वसनं विक्षेपाप्यत्वेन हि सम्भवात् ॥ ७ ॥

स्मरणोपासनञ्चैव ध्यानात्मकमिति द्विधा । स्मरणं
सर्वदा योग्यं ध्यानोपासनमासने । नैरन्तर्यं मनोवृत्ति-
ध्यानमित्युच्यते बुधेः । आसोनस्य भवेत् तच्च न शयानस्य
निद्रया । स्थितस्य गच्छतो वापि विक्षेपस्यैव सम्भवात् ।
स्मरणात् परमं ज्ञेयं ध्यानं नास्त्यत्र संशयः । इति नारा-
यणतन्त्रे । अतो ध्यानत्वाच्च ॥ ८ ॥

अचलं चेच्छरीरं स्यात् मनसश्चाप्यचालनम् । चलने तु
शरीरस्य चञ्चलं हि मनो भवेदिति ब्रह्माण्डे ॥ ९ ॥

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः । संप्रेक्ष्य
नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् इत्यादि ॥ १० ॥

देशाकालावस्थादिषु यत्रैकाग्रता भवति तत्रैव स्यात्-
व्यम् । तमेव देशं सेवेत तं कालं तमवस्थितम् । तानेष
भागान् सेवेत मनो यत्र प्रसीदति । नहि देशादिभिः

आप्रायणात् तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥

तदधिगम उत्तर पूर्वाद्ययोरश्लेषविनाशौ
तद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥

कश्चिद्विशेषः समुदीरितः । मनः प्रसादनार्थं हि देशका-
लादिचिन्तनम् । इति वाराहे ॥ ११ ॥

यावन्मोक्षस्तावदुपासनादिकं कार्यं स यो ह वै तद्भ-
गवन्मनुष्येषु प्रापणं तमोङ्गारमभिध्यायीतेति श्रुतिः । सर्व-
देनमुपासीत यावद्विमुक्तिः मुक्ता अपि ह्येनमुपासत इति
सौपर्णश्रुतिः । शृणुयाद् यावदज्ञानं मतिर्यावदयुक्तता ।
ध्यानञ्च यावदीक्षा स्यान्नेक्षा कचन बाध्यते । दृष्टतत्त्वस्य च
ध्यानं यदा दृष्टिर्न विद्यते । भक्तिश्चानन्तकालीना परमे-
ब्रह्मणि स्फुटा । आविमुक्तेर्विधिर्नित्यं स्वत एव ततः पर-
मिति ब्रह्माण्डे ॥ १२ ॥

ब्रह्मदर्शन उत्तराद्यस्याश्लेषः पूर्वाद यस्य विनाशश्च ।
तद्यथा पुष्कर पलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवं विदि पापं
कर्मणैव श्लिष्यते तद्यथैषीका तूलमग्नीं प्रेतं प्रदूयेतैकं
हेवास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त इति तद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥

पुण्यस्याप्येवमश्लेषः । तुशब्दोऽनुत्थानवाचो । यथा
श्लेषा विनाशश्च मुक्तस्य तु विकर्मणः । एवं सुकर्मणश्चापि
पततस्तमभिधुवमिति चाग्नेये ॥ १४ ॥

अनारब्ध कार्यं एवतु पूर्वं तदवधेः ॥ १५ ॥

अग्निहोत्रादितु तत् कार्ययैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥

अतोऽन्याऽपि ह्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥

अनारब्धकार्यं एव पूर्वं पुण्यपापे विनश्यतः । तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येत अथ संपत्स्यत इति तदवधेः । तुशब्दः स्मृतिद्योतकः । यदनारब्ध पापं स्यात्तद्विनश्यति निश्चयात् । पश्यती ब्रह्मनिर्द्वन्द्वं हीनञ्च ब्रह्मपश्यतः । द्विषती वा भवेत् पुण्य नाशो नास्त्यत्र संशयः । तस्याप्यारब्धकार्यस्य न विनाशोऽस्ति कुत्रचित् । आरब्धयोस्तु नाशः स्यादल्पयोः पुण्यपापयोरिति नारायणतन्त्रे ॥ १५ ॥

अग्निहोत्राद्यपि मोक्षानुभवायेव । तुशब्दाद् ब्रह्मदर्शनवतः स एनमावेदितेन भुनक्ति यथा वेदीवा नवृत्तोऽन्यद्वा कर्माकृतं यदि ह वा अप्यनेवं विन्यहत् पुण्यं कर्म करोति तद्वास्यां ततः क्षीयत एवात्मानमेव लोकमुपासीत स यः आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयते तस्मादेवात्मनो यद् यत् कामयते तत्तत् स्रजत इति तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥

मुक्तावनुभवकारणात् यदन्यत् पुण्यमपि नश्यति । अप्रारब्धमनभीष्टञ्च तथा ह्येकेषां पाठः उभयोस्त्यागेन तस्य पुत्रा दाय मुपयन्ति मुक्ततः साधु कृत्यां द्विषन्तः प्राप-

यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सस्ययते ॥ १९ ॥

इति श्रीकृष्णद्वैपायनकृत ब्रह्म सूत्रभाष्ये

श्रीमदानन्द तीर्थे भगवत् पाद

विरचिते चतुर्थाध्यायस्य

प्रथमः पादः समाप्तः ।

कृत्यमिति । अनभीष्टमनारब्धं पुण्यमस्य विनश्यति ।

किमु पापं परब्रह्म ज्ञानिनो नास्ति संशय इति पाद्रे ॥ १७ ॥

ब्रह्मदर्शी कृतमल्पमपि पुण्यं महत्तरमनन्तं च भवन्ति ।
यदेव विद्यया करोति अद्वयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं
भवतीति श्रुतेः । न हास्यं कर्म क्षीयत इति च । अल्पमात्रं
कृतो धर्मी भवेज्ज्ञानवतो महान् । महानपि कृतो धर्मी
ह्यज्ञाना निष्फलो भवेत् इति च भारते ॥ १८ ॥

आरब्धपुण्यपापे भोगेन क्षपयित्वा ब्रह्म संपद्यते ।
अथेति नियमसूचकः । आरब्ध पुण्यपापस्य भोगेन क्षप-
णादनुप्राप्नोत्येव तमोक्षीरं ब्रह्मवा नात्र संशयः । ब्रह्मणा
शतकालोत्तु पूर्वमारब्ध संशयः । नियतेन भवेन्नात्र कार्य्या
काचिद्विचाराणां । इति नारायणतन्त्रे ॥ १९ ॥

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

अतएव च सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

देवानां मोक्ष उत्क्रान्तिश्चास्मिन् उच्यते । वाग्भि-
मानिन्युमा मनोभिमानिनि रुद्रे विलीयते । वाचो मनो-
शब्दत्वदर्शनात् । तस्य यावन्न वाङ्मनसि सम्पद्यत इति
शब्दाच्च । उमा वै वाक् समुद्दिष्टा मनो रुद्र उदाहृतः ।
तदेतन्मिथुनं ज्ञात्वा न दाम्पत्याद्वि हीयत इति स्कान्दे ॥१॥
अतएव चशब्दात् सर्वाणि दैवतानि यथानुकूलं विलीयन्ते ।
अग्नीं सर्वे दिवा विलीयन्ते अग्निरिन्द्रे इन्द्र उमायां उमा
रुद्रे विलीयते । एवमन्यानि दैवतानि यथानुकूलमिति
गोपवनश्रुतिः ॥ २ ॥

मनः प्राण इत्युत्तराहचनान्मनोऽभिमानो रुद्रः प्राणं
वायौ विलीयते वायोर्वाव रुद्र उदेति वायौ विलीयते
तस्मादाहुर्वायुर्देवानां श्रेष्ठ इति कौण्डिन्यश्रुतिः ॥ ३ ॥

स प्राणः परमात्मनि विलीयते सर्वे प्राणमुपगच्छन्ति
प्राणं देवा अनुप्राणन्ति प्राणः परमनुप्राणिति तस्मादाहुः
प्राणस्य प्राण इति । प्राणः परस्यां देवतायां मुक्ताः सन्तो-
ऽग्निमाविश्य देवाः सर्वेऽपि भुञ्जते । अग्निरिन्द्रं तथेन्द्रश्च
वायुमाविश्य सोऽपि तु । आविश्य परमात्मानं भुंक्ते भोगांस्तु

भूतेष्वतः श्रुतेः ॥ ५ ॥

नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

समानाचासृत्युपक्रमाद् नृतत्वं चानुपोष्य ॥ ७ ॥

वाह्यकान् । नह्यनन्दो निजस्तेषां परैर्लभ्यः कथञ्चन ।
किमु विष्णोः परानन्दो न ते विष्णाविति श्रुतेः । प्राणस्य
तेजसितमो मार्गमात्रमुदाहृतम् । सर्वेशितुश्च सर्वा-
देस्तस्यान्यत्र लयः कथम् । इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः ॥ ४ ॥

भूतेष्वन्येषां देवानां लयः । भूतेषु देवा लीयन्ते भूतानि
परेण पर उदेति नास्तमेत्येकक एव मध्ये स्थातेति ब्रह्म-
च्छ्रुतेः ॥ ५ ॥

नैकस्मिन् भूते सर्वेषां देवानां लयः पृथिव्या नृभवो
देवाः विलीयन्ते वरुणेऽश्विनावग्नावग्नयो वायाविन्द्रः सोम
आदित्यो ब्रह्मस्पतिरित्याकाश एव साध्या विलीयन्ते
ऋभवः पृथिव्या वरुण आपोऽग्नयस्तेजसि मरुती मारुत
आकाशे विनायका विलीयन्त इति महीपनिषत्तुर्वेदशि-
खायाञ्च दर्शयतः । अतोऽग्नौ सर्वे देवा विलीयन्त इत्यत्र
निर्दिष्टीनामेव ॥ ६ ॥

देशतः कालतश्च व्याप्ता समी नापरमः पुरुषो यस्याः सा
समाना संसारानुपक्रमात् स्वते एवास्तत्त्वं तस्याः ब्रह्मच्छ्रु-
तिश्च द्वौ वावस्त्यनुपक्रमौ । प्रकृतिश्च परमश्च जावेती

तदपीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

नोपमहं नातः ॥ १० ॥

अस्यैव चोपपत्तरेष उष्मा ॥ ११ ॥

नित्यमुक्तौ नित्यौ च सर्वगतौ एतौ ज्ञात्वा विमुच्यत इति
नैतावता साम्यम् ॥ ७ ॥

समावेतौ । प्रकृतिश्च परमश्च नित्यौ सर्वगतौ नित्य-
मुक्तावसमावेतौ प्रकृतिश्च परमश्च विलीनौ हि प्रकृतौ
संसारमेतौ विलीनः परमे ह्यमृतत्वमेतौति सौपर्णश्रुतिः ॥८॥

सूक्ष्मत्वं बाधिकं ब्रह्मणः प्रकृतेः ज्ञानानन्दैश्वर्यादिप्र-
माणाधिक्यञ्च । सर्वतः प्रकृतिः सूक्ष्मा प्रकृतेः परमेश्वरः ।
ज्ञानानन्दौ तथैश्वर्यं गुणाश्चान्ये ऽधिकाः प्रभोरिति हि चतु-
रश्रुतिः ॥ ९ ॥

अतस्तस्य ये विशेषगुणास्तेषामनुपमर्दनेनैव साम्यम् ।
देशतः कालतश्चैव समा प्रकृतिरीश्वरे । उभयोरप्य बहत्वं
तदबन्धः परात्मनः । स्मृत एव परेशस्य साचीपास्ते सदा
हरिम् । प्रकृतेः प्रकृतस्यापि ये गुणास्ते तु विष्णुना । नियता-
नैव केनापि नियता हि हरेर्गुणा इति भविष्यत्पर्वणि ॥१०॥

द्विधाहीदमबद्धस्य तदुभावावनुभावाच्च । तन्नीभावात् परं
ब्रह्म यन्न जिघ्रन्ति न पश्यन्ति न शृण्वन्ति न विजानन्ति
अथानुभावात् प्रकृतिश्च प्राकृतं च यन्न जिघ्रन्ति जिघ्रन्ति च

प्रतिषेधादिति चेन्न शारौरात् ॥ १२ ॥

स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १३ ॥

साम्यं ते च ॥ १४ ॥

तानि परे तथा ह्याह ॥ १५ ॥

यत्र पश्यन्ति पश्यन्ति च यत्र शृण्वन्ति शृण्वन्ति च यत्र जानन्ति जानन्ति चेति सौपर्णश्रुतेः । किञ्चित् साम्योपपत्तेः ॥ ११ ॥

असमो वा एष परमो न हि कश्चिदेवं दृश्यते । सर्वे ह्येतेऽण्वो जायन्ते च म्रियन्ते च किद्रा ह्येते भवन्त्यथ परा न जायते न म्रियते पूर्णश्चैव भवतीति चतुर्वेदशिखायां साम्यं प्रतिषेधादिति चेत् न शरौराद्धि साम्यं प्रतिषिध्यते ॥ १२ ॥

कुतः अथातः समाद्या समाद्यासिधीयन्ते । समास-
माश्चाथ समानि ब्रह्मणो रूपाणि यैरुत्पत्तिस्थितिलग्नो
नियतिरायतिष्वैकं ह्येवैतद्भवत्यथा समाब्रह्मिन्द्रो रुद्रः प्रजा-
पतिर्वृहस्पतिर्भेकेचन देवगन्धर्वा मनुष्याः पिरतोऽसुरा यत्
किञ्चेदं चरम् अचरञ्चाथ समाऽसमा प्रकृतिर्वाव समासमा
एषा हि नित्याजरा तद्वशा चेति स्पष्टो हि माध्यन्दिनानां
समादिवृद्धः ॥ १३ ॥

मत्स्यकूर्मवराहाद्याः समा विष्णोरभेदतः । ब्रह्माद्या-
स्त्वसमाः प्रोक्ताः प्रकृतिश्च समासमा इति वाराहे ॥ १४ ॥

प्राणहारेण सर्वाणि दैवतानि परमात्मनि विलीयन्ते

अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥

तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासाम-
र्थ्यास्तच्छेषगत्यनुस्मृति योगाच्च हार्द्दानुगृहीतः
श्रुताधिक्या ॥ १७ ॥

सर्वे देवाः प्राणमाविश्य देवे मुक्तालयां परमे यान्त्य चिन्त्य
इति कौषारवश्रुतिः ॥ १५ ॥

एते देवा एतमात्मानमनुविश्य सत्यासत्यकामाः सत्य-
संकल्पाः यथा काममन्तर्वह्निः परिचरन्तीति गोपवन-
श्रुतिः । तत् परमेश्वर कामाद्य विभागेनैव तेषां सत्यका-
मत्वं कामेन मे काम आगाद्धृदयाद्धृदयं मृत्योरिति वच-
नात् । मुक्तानां सत्यकामत्वं सामर्थ्यञ्च परस्य तु । कामा-
नुकूल कामत्वं नान्यथैषां विधीयत इति ब्राह्मे ॥ १६ ॥

उत्क्रान्ति काले हृदयस्याग्रज्वलनं भवति तस्य हैतस्य
हृदयस्याग्रं प्रद्योतत इति श्रुतेः । तत् प्रकाशितद्वारो
निष्क्रामति विद्यासामर्थ्यात् यं यं चापि स्मरन् भावं त्यज-
त्यन्ते कलेवरम् । तन्तमेवेति कौन्तेय सदा तद्भावभावित
इति स्मृते विद्याशेष गत्यनुस्मरण योगाच्च । आचार्य्यस्तुते
मतिं वक्ष्येति लिङ्गम् । हृदिस्थेनैव हरिणा तस्यैवानुग्रहेण
तु उत्क्रान्तिर्ब्रह्मरन्ध्रे ण तमेवोपासतो भवेदिति चाध्याप्ते ।
शतञ्चैका च हृदयस्य नाद्यस्तासां मूर्द्धानमभिनिःसृतेकात-
योर्द्विमायवसृतत्वमेति विष्णुगान्या उत्क्रमणे भवन्तीति
च ॥ १० ॥

रश्मयानुसारौ ॥ १८ ॥

निशि नेति चेन्न सम्बन्धात् ॥ १९ ॥

यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च ॥ २० ॥

अतश्चायनेऽपि हि दक्षिणे ॥ २१ ॥

निष्क्रामति सहस्रं वा आदित्यस्य रश्मयः आसुना-
लोष्णा ततास्तत्र श्वेतः सुषुम्नो ब्रह्मयानः सुषुम्नायामी
ततस्तत् प्रकाशेनैव निर्गच्छतीति हि पौत्रायण
श्रुतिः ॥ १८ ॥

रश्मयभावान्निशि ज्ञानिन उत्क्रमणं न युक्तमिति
चेत् न सर्वदा सम्बन्धाद्रश्मीनां कियत् कालम् ॥ १९ ॥

यावद्देहो विद्यते तावद्भस्मिसम्बन्धीऽस्यैव ससृष्टा वा
एते रश्मयश्च नाद्यश्च नैषां वियोगो यावदिदं शरीरमत-
एतैः पश्यत्येतैरुत्क्रामत्येतैः प्रवर्त्तत इति माध्यन्दिन-
श्रुतिः ॥ २० ॥

दक्षिणे मरणव्याप्तिं स्वर्गं ब्रह्मोत्तरायणं इत्युक्तेऽपि
ज्ञानिनो दक्षिणायनोत्क्रान्तिर्युज्यते । शतं पश्यैव
सूर्यस्य दक्षिणायन रश्मयः । तावन्त एव निर्दिष्टा उत्त-
रायण रश्मयः । ते सर्वे देहसम्बन्धाः सर्वदा सर्वदेहिनाम् ।
महर्लोकदिगन्तार उत्तरायणरश्मिभिः । निर्गच्छन्तीत-
देशापि यैरेष्टव्यतरा गतिः । उत्तरं दक्षिणमिति न एव
तु निगद्यते न तु काल विशेषोऽस्ति ज्ञानिनां नियमात्

योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्त्तं चैते ॥ २२ ॥

इति श्रीकृष्णहैपायनब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदा-
नन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते चतुर्था-

ध्यायस्य द्वितीयपादः समाप्तः ।

फलम् । ददाति कालेऽनुगुणे फलं किञ्चिर्हि शिष्यते ।
अप्युत्तमानां केषाञ्चिन् विशेषोऽस्ति कालत इति हि
नारायणाध्यात्मैः ॥ २१ ॥

न केवलं कालादिक्रते ब्रह्मचन्द्रगती स्मर्यते किन्तु
ज्ञानयोगिनः कर्मयोगिनश्च ।

अग्निर्ज्योतिरहः शक्लः षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र
प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः धूमो रात्रिस्तथा
कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् । तत्र चान्द्रमसं ज्योति-
र्योगी प्राप्य निवर्त्तत इति । अत्र योगीति विशेषणान्
स्मरणनिमित्ते चैते गती गत्यनुस्मरणाद् ब्रह्मचन्द्रं या
गच्छति ध्रुवम् । अननुस्मरध्रुतः काले स्मरणं प्राप्य वै
गतिरिति चाध्यात्मैः ॥ २२ ॥

इति श्रीकृष्णहैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये
श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते
चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादः समाप्तः ।

अर्चिरादिना तत् प्रधितेः ॥ १ ॥

वायुशब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥

तडितोऽधिवरुणः सम्बन्धात् ॥ ३ ॥

मार्गो गम्यं चान्निन् पाद उच्यते । तेऽर्चिषमभिसम्भ-
वन्धर्चिषोऽहरह आपूर्यमाण पक्षमित्यर्चिषः प्राथम्यं
श्रूयते । यथाहवै पुरुषोऽस्मात्तोकात् प्रैति स वायुमागच्छ-
तीति वायोः । तत्रार्चिषप्राप्तिरेव प्रथमा । द्वावेव मार्गौ
प्रधिता वर्चिरादिर्विपश्चिताम् । धूमादिः कर्मिणाञ्चैव
सर्ववेद विनिर्णयात् । अग्निर्ज्योतिरित्येवैवार्चिषः
संप्रतिष्ठितः । अग्निर्गत्वा ज्योतिरेति प्रथमं ब्रह्म संव्रज-
न्ति । एकस्मिन्सु परे संस्थो हि रूपोऽग्नेः सुतो महनिति
ब्रह्मतर्को ॥ १ ॥

अर्चिषो वायुं गच्छति स वायुमागच्छतीति सामान्य-
वचनात् । स इतो गतो द्वितीयां गतिं वायुमागच्छति
वायोरहरह आपूर्यमाणपक्षमिति विशेषवचनाच्च ॥ २ ॥

मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सराद्वरुणलोकं वरुणलोकात्
प्रजापतिलोकम् इति कौण्डिन्यश्रुतिः । संवत्सरात्तडि-
तमागच्छति तडितः प्रजापतिलोकमिति गोपवनश्रुतिः ।
तत्र तडितो वरुणं गच्छति तडिता ह्येते वरुणलोकस्तडि-
दुपरि मुक्ता मयो राजते । तथासौ वरुणो राजा सत्यानृते
विचिन्वतीत्युपरि सम्बन्धश्रुतिः ॥ ३ ॥

आतिवाहिकस्तल्लिङ्गात् ॥ ४ ॥

उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः ॥ ५ ॥

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥

कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ७ ॥

पूर्वोक्तस्वातिवाहिको वायुः पूर्वगमनलिङ्गात् ॥ ४ ॥

कुतः स वायुमागच्छतीति प्रथममुच्यते । उत्क्रान्तो विद्वान् परममभिगच्छन् विद्युतमेवान्तत उपगच्छति । यौर्वाण विद्युतस्तत्पतिं वायुमुपगम्य तेनैव ब्रह्म गच्छतीत्यन्तेऽपि वायुगमनश्रुतेः । पूर्वोक्तः आतिवाहिकः परो वेति व्यामोहे उत्तरे दिवसपतिरिति विशेषणात् पूर्वोक्तातिवाहिकस्यैव श्रुति सिद्धेः । ब्रह्मतर्के च । उत्क्रान्तस्त शरीरात् स्वात् गच्छत्यर्चिषमेव तु । ततो हि वायोः पुत्रश्च यो सौ नान्नातिवाहिकः । ततोहः पूर्वपक्षं वाह्यदक् संवत्सरं तथा । तडितं वरुणश्चैव प्रयाजं सूर्यमेव च । सोमं वैश्वानर चेन्दुं ध्रुवं देवीं दिवं तथा । ततो वायुं परं प्राप्य तेनैति पुरुषोत्तममिति ॥ ५ ॥

प्रकारान्तरेण तत्र तलोच्यमानत्वाद्वायोरपि परतो ब्रह्मणोऽर्वाग् गन्तव्योऽस्तीति नाशङ्कनीयं विद्युत्पतिना वायुनेव स एतान् ब्रह्म गमयतीति ब्रह्मगमनश्रुतेः विद्युत्पतिर्वायुरेव नयेद्ब्रह्म न चापरः । कुतोऽन्यस्य भवेच्छक्तिस्तमृते प्राणनायकमिति वृहत्तन्त्रे ॥ ६ ॥

स एवाणु ब्रह्म गमयतीति कार्यं ब्रह्मगमयतीति

विशेषितत्वाच्च ॥ ८ ॥

सामीप्यात् तद्व्यपदेशः ॥ ९ ॥

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात्

॥ १० ॥

ऋतेऽपि ॥ ११ ॥

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ १२ ॥

वादरिर्मन्यते । ऋते देवात् परं ब्रह्म कः पुमान् प्राप्नुयात् ।
क्वचित् । यद्यपि ब्रह्मदृष्टिः स्याद्ब्रह्मलीकमवाप्नुयादित्यध्या-
त्मवचनात् । तस्यैव गत्युपपत्तेः ॥ ७ ॥

यदिह वा परमभिपश्यति प्राप्नोति ब्रह्माणं चतुर्मुख-
मिति कौपारवशुतेः ॥ ८ ॥

ब्रह्मविदाप्नोति परमिति तद्व्यपदेशस्तत्समीप एव
परमपि प्राप्नोतीत्ये तदर्थमेव ॥ ९ ॥

कदेत्यत आह ते हि ब्रह्मणा अभि सम्पद्य यदैतद्विली-
यतेऽथ सह ब्रह्मणा परमभि गच्छतीति सौपर्णश्रुतेर्महा-
प्रलये तदध्यक्षेण ब्रह्मणा सह गच्छति ॥ १० ॥

ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे । परस्यां ते
परात्मानः प्रविशन्ति परं पदमिति च ॥ ११ ॥

ब्रह्मशब्दस्य तत्रैव मुख्यत्वात् परमेव ब्रह्म गमयतीति
जैमिनिर्मन्यते ॥ १२ ॥

दर्शनाच्च ॥ १३ ॥

न च कार्यं प्रतिपत्तः प्रसन्निः ॥ १४ ॥

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति स वादरायण उभ-
यथा च दोषात्तत् क्रतुश्च ॥ १५ ॥

दृष्टत्वाच्च परब्रह्मणः ॥ १३ ॥

न हि कार्यं प्रतिपत्तिः प्राप्तवान् ब्रह्मभिसन्निधौ ।
यदुपास्ते पुमान् जीवन् यत् प्राप्तुमभिवाञ्छति । यश्च
पश्यति त्वमः संस्तुत् प्राप्नोति नृतेरन्विति पाप्मे ॥ १४ ॥

प्रतीकं देह उद्दिष्टो येषां तत्रैव दर्शनम् । न तु
व्यासतया कापि प्रतीकालम्बनान्नु ते । अप्रतीका देवतास्तु
ऋषीणां शतमेव च । राज्ञाञ्च शतमुद्दिष्टं गन्धर्वाणां
शतं तथा । एतेऽधिकारिणोव्याप्तिर्दर्शनेऽन्येन तु क्वचित् ।
अयोग्यदर्शने यत्नाद् अंगः पूर्वस्य चापि तु । अप्रतीका-
श्रया ये हि ते यान्ति परमेव तु । स्वदेहे ब्रह्मदृष्ट्यैव गच्छे-
द्ब्रह्म स लोकताम् । ब्रह्मणा सह संप्राप्ते संहार परमं
यदमिति गारुडवचनात् । उभयलोक्तदोषात् प्रतीकाल-
म्बनात् परं नयति । स यथा कामो भवति तत् क्रतुर्भ-
वति यत् क्रतुर्भवति तत् कर्म कुरुते यत् कर्म कुरुते तदा
संपद्यत इति श्रुतेश्च अत्र कर्मोपासनमेव अन्यान् कार्यं
नयतीति भगवन्मतम् ॥ १५ ॥

विशेषञ्च दर्शयति ॥ १६ ॥

इति श्रीकृष्णहैपायनब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्द-
तीर्थभगवत्पादविरचिते चतुर्थाध्यायस्य
तृतीयपादः समाप्तः ।

सम्पाद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥१॥

अन्तःप्रकाशादहोःप्रकाशाः सर्वप्रकाशादे वाव सर्व
प्रकाशा ऋषयोऽन्तः प्रकाशा मनुष्या एवहि बहिःप्रकाशा
इति चतुर्वेदशिखायाम् ॥ १६ ॥

इति श्रीकृष्णहैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदा-
नन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते चतुर्थाध्यायस्य
तृतीयपादः समाप्तः ।

भोगमाहास्त्रिन् पादे स एवं विदेरमन्वानः एवं पश्य-
न्नात्मानमभिसंपद्येत तेनात्मना यथा कामं सर्वान् कामा-
ननुभवतीति सौपर्णश्रुतेः परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपे-
णाभितिष्ठत इति च । एवं सेतुं तीर्त्वान्यः सन्वानन्दी
भवतीति च तत्र तरणम् नाम तत् प्राप्तयेऽन्यतरणमेव ।
इमां घोरांमशिवां नदीं तीर्त्वेतं सेतुमाप्यति नैव सेतुना
मोदते प्रमोदत आनन्दी भवतीति मौह्यश्रुतेः ॥ १ ॥

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥

अविभागेनैव दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

मुक्त एव चात्रोच्यते । अहरहरेन मनु प्रविशत्युप-
संक्रमते च न तत्र मोदते न प्रमोदते न कामाननुभवति
वदो ह्येष तदा भवत्यथ यथैनं मुक्तो ऽनुप्रविशति मोदते
प्रमोदते च कामांश्चैवान् भवतीति वृहच्छ्रुतौ च प्रतिज्ञा-
नात् ॥ २ ॥

परं ज्योतिःशब्देन परमात्मैवोच्यते तत् प्रकरणत्वात् ।
परं ज्योतिः परं ब्रह्म परमात्मादिका गिरः । सर्वत्र-
हरिमेवैकं ब्रूयुर्नान्यं कथञ्चनेति ब्रह्माण्डे ॥ ३ ॥

ये भोगाः परमात्मना भुज्यन्ते त एवमुक्तेर्भुज्यन्ते ।
यानेवाहं शृणोमि यान् पश्यामि यान् जिघ्रामि तानेवैते
इदं शरीरं विमुच्यानुभवन्तीति दृष्टत्वाच्चतुर्वेदशिखायाम् ।
भविष्यत्पुराणे च । मुक्ताः प्राप्य परं विष्णुं तद्भोगास्ते-
शतः क्वचित् । वह्निष्ठान् भुञ्जते नित्यं नानन्दादीन्
कथञ्चनेति ॥ ४ ॥

सर्वदेह परित्यागेन मुक्ताः सन्ती ब्राह्मेणैव देहेन
भोगान् भुञ्जत इति जैमिनिर्मन्यते स वा एष ब्रह्मनिष्ठ
इदं शरीरं मर्त्यमभिसृज्य ब्रह्माभिसंपद्य ब्रह्मणा पश्यति

चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौ डुलोमिः॥३॥

एवमप्युपन्यासात् पूर्वं भावादविरोधं वादरा-
यणः ॥ ७ ॥

ब्रह्मणा शृणोति ब्रह्मणैवेदं सर्वमनुभवतीति भाष्यन्दिनाथ
न श्रुता उपन्यासात् । आदत्ते हरिहस्तेन हरिदृष्ट्येव
पश्यति । गच्छेच्च हरिपादेन मुक्तस्यैवा भवेत् स्थिति-
रिति स्मृतेः । गच्छामि विष्णुपादाभ्यां विष्णुदृष्ट्या तु
दर्शनम् । इत्यादि पूर्वस्मरणा स्मरणान्मुक्तस्यैतद्विविधतीति
वृहत्तन्त्रोक्तयुक्तेश्च ॥ ५ ॥

चितिमात्रो देहो मुक्तानां पृथग्विद्यते तेन भुञ्जते ।
सर्वं वा एतदचित् परित्यज्य चिन्मात्र एवावतिष्ठते तामेतां
मुक्तिरित्याचक्षत इत्युद्दालका श्रुतेश्चिदात्मकत्वादित्यौडुलो-
मिर्मन्यते ॥ ६ ॥

स वा एष एतस्मान्मर्त्या द्विमुक्तश्चिन्मात्रो भवति
अथ तेनैव रूपेणाभिपश्यत्यभिशृणीत्यभिमनुतेऽभिजानाति
तामाहुर्मुक्तिमिति सौपर्णश्रुती चिन्मात्रेणाप्युपन्यासाज्जै-
मिन्युक्तस्य च भावादुभयदर्शनाविरोधं वादरायणो मन्यते
नारायणाध्यामेऽथ च । मर्त्यदेहं परित्यज्य चितिमात्रात्म-
देहिनः ।० चितिमात्रेन्द्रियाश्चैव प्रविष्टा विष्णुमव्ययम् ।
तदाङ्गानुगृहीतैश्च स्वाङ्गैरेव प्रवर्त्तनम् । कुर्वन्ति भुञ्जते
भोगांस्तदनु वहिरेव वा । यथेष्टं परिर्त्तन्ते तस्यैवानुग्रहे-
रिता इति ॥ ७ ॥

सङ्कल्पादेव तु तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

अतएव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥

अभावं वादरिराह ह्येवम् ॥ १० ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पासननात् ॥ ११ ॥

द्वादशाहवदुभयविधं वादरायणोऽतः ॥ १२ ॥

न तेषां भोगादिषु प्रयत्नापेक्षा स यदि पितृलोक-
कामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीति-
श्रुतेः ॥ ८ ॥

सत्यसंकल्पत्वादेव परमोऽधिपतिस्तेषां विश्वुरेव न
प्राप्यः । ब्रह्मादिमानुषान्तानां सर्वेषामविशेषतः । ततः
पितृणादिनामान्ताः सर्वेऽपि यतयः क्रमात् । आचार्याश्चैव
सर्वेऽपि यैर्ज्ञानं सुप्रतिष्ठितम् । एतेभ्योऽन्यः पतिर्नैव सुक्तानां
नात्र संशय इति च वाराहे ॥ ९ ॥

चिन्मात्रं विनान्यो देहस्तेषां न विद्यते इति वादरिः ।
अशरीरो वा तदा भवत्यशरीरं वा वसन्तं न प्रियाप्रिये
सृष्ट्यायाभ्यां ह्येष उक्तव्यत इत्येवं कौरव्यश्रुतावाह
हि ॥ १० ॥

स वा एष एवं वित् परमभिपश्यत्यभिष्टुणोति ज्योति-
षैश्च रूपेण चित्तावाचितावानित्येन वाचा नन्दी ह्येवैष
भवति नानन्दः किञ्चिदुपसृशति इत्यीदालकश्रुती विक-
ल्पासननात् । अन्यदेहस्यापि भावं जैमिनिर्मन्यते ॥ ११ ॥

यथा द्वादशाहः ब्रह्मात्मकः सत्वात्मकश्च भवति । एवं-

तत्त्वभावे सन्ध्यावदुपपद्यते ॥ १३ ॥

भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ १५ ॥

स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्ष्यमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥

मुक्तभोगो वाह्यशरीरकृतश्चिन्मात्र कृतश्च भवतीति वाद-
रायणो मन्यते ॥ १२ ॥

उपपत्तिश्च सन्ध्यां स्वप्नः सन्ध्यां तृतीयं स्वप्नस्थान मिति
शुः ॥ १३ ॥

ब्रह्म वैवर्त्तेच । स्वप्नस्थानां यथाभोगो विना देहेन
युज्यते । एवं मुक्तावपि भवेद्दिना देहेन भोजनम् । स्वेच्छ-
या वा शरीराणि तेजोरूपाणि कानिचित् स्वीकृत्य जागरि-
तवद्भुक्त्या त्यागः कदाचन इति ॥ १४ ॥

शरीरं मनु प्रविश्यापि तत् प्रकाशयन्तः पुण्यानिव
भागाननुभवन्ति नतु दुःखादीन् । यथा प्रदीपो दीपि-
कादिषु प्रविष्टः सतस्थः तैर्ज्ञाद्येषु भुङ्क्ते नतु तत्
काष्णर्गादि तीर्णोहि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भव-
तीति दर्शयति ॥ १५ ॥

न च स्वर्गं लोके न भयं किञ्चनास्तीत्यादिना स्वर्गादि-
स्थस्यैतद्विति वाच्यम् । यतः सुप्तौ मोक्षेवा एतदुच्यते
अत्र पिता पिता भवति अनन्वागतं पुण्येना नन्वागतं
पापेन इत्याद्याविष्कृतत्वात् ब्रह्मवैवर्त्तेच । ज्योति र्भयेषु
देहेषु स्वेच्छया विश्वमोक्षिणः । मुञ्चते सुसुखान्येव न

जगद्व्यापारवर्जम् ॥ १७ ॥

प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ॥ १८ ॥

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डल-
स्योक्तेः ॥ १९ ॥

दुःखादीन् कदाचन तीर्णाहि सर्वशोकान्ते पुण्यपापादि
वर्जितः । सर्वदोष निवृत्तास्ते गुणमात्र स्वरूपिणः
इति ॥ १९ ॥

सर्वान् कामानाप्यामृतः समभवदित्युच्यते तत्र सृष्ट्या-
दिभ्योऽन्यान् व्यापारानाप्नोति ॥ १७ ॥

कुतः । जीवप्रकरणत्वाज्जीवानां तादृक् सोमर्थे विर-
हत्वाच्च । वाराहे च । स्वाधिकानन्द संप्राप्तौ सृष्ट्यादि-
व्यावृत्तिष्वपि । मुक्तानां नैव कामः स्यादन्त्यान् कामा-
सु भुञ्जते । तद्योग्यता नैव तेषां कदाचित् कापि विद्यते ।
न चार्थाग्नं विमुक्तोऽपि प्राप्नुयात् च कामयेदिति ॥ १८ ॥

योवेद सवेद ब्रह्म सर्वस्मै देवा वत्तिमावहन्तीति
प्रत्यक्षोपदेशात् जगदैश्वर्यं मप्यस्तीति चेत् न आधिकारिक
मण्डलाधिपति ब्रह्माहि तत्रोच्यते । गारुडे च । आत्मेत्येव
परं देव मुपस्थं हरिमव्ययम् । केचिदत्रैव मुच्यन्ते नोत्-
क्रामन्ति कदाचन । अत्रैव च स्थिति स्तेषा मन्तरीक्षे च
केचन । केचित्स्वर्गे महर्लोके जने तपसि चापरे । केचित्
सत्ये महाज्ञाना गच्छन्ति क्षीरसागरम् । अत्रापि क्रम-
योगेन ज्ञानाधिकात् समीपगाः सालोक्यञ्च सारूपत्वं सामी-

विकारवर्त्ति च तथा हि स्थितिमाह ॥ २० ॥

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २१ ॥

यं योग एव च । इदमारभ्य सर्वत्र यावत् सुक्षीर साम-
रम् । पुरुषोऽनन्त शयनः श्रीमन्नारायणाभिधः । मानुषा
वर्णभेदेन तथैवाश्वमभेदतः । भूपा मनुष्या गन्धर्वा देवाश्च
पितरश्चिराः । अज्ञानजाः कर्मजाश्च तात्त्विकाश्च शची-
यतिः । रुद्रो ब्रह्मेति क्रमश स्तेषु चैवोत्तमोत्तमाः ।
नित्यानन्दे च भोगे च ज्ञानैश्वर्ये गतेषु च । सर्वे शतगुणी-
द्रिताः पूर्वस्मा दुत्तरोत्तरम् । पूज्यन्ते चावरैस्तेषु सर्वैः
पूज्यश्चतुर्मुखः । स्वजगद्गणपतिस्तेषां पूर्ववत् समुदीरिताः ।
अयुजः परमात्मानं प्रविश्य च वहिर्गताः । चिद्रूपान् प्राकृतां-
श्चापि विना भोगांस्तु कांश्चन । भुञ्जते मुक्तिरैवैते विस्पष्टाः
समुदीरिता इति ॥ १८ ॥

विकारावर्त्ती व्यापारो मुक्तानां न च विद्यते । इमं
मानमावर्त्तं नावर्त्तन्त इति श्रुतिः । वाराहे च । स्वाधि-
कारेण वर्त्तन्ते देवा मुक्तावपि स्फुटम् । बलिं हरन्ति
मुक्ताय विरिञ्चाय च पूर्ववत् । स ब्रह्मकास्तु ते देवा
विष्णवे च विशेषतः न विकाराधिकारन्तु मुक्तानामन्य एव
तु । विकाराधि कृता ज्ञेया ये नियुक्तास्तु विष्णुनेति ॥ २० ॥

एतत् साम गायत्र्यास्त इत्युच्यते । तत्रानन्दादीनां
वृद्धिर्ज्ञासश्च न विद्यते । एक प्रकारैश्चैव सर्वदा स्थितिः ।
स एष एतस्मिन् ब्रह्मणि सम्पन्नो न जायते म्रियते न हीयते

भोगमात्र साम्यलिङ्गाच्च ॥ २२ ॥

अनादृत्तिः शब्दादनादृत्तिः शब्दात् ॥ २३

न वर्धते स्थित एव सदा भवति । दर्शयन्नेव ब्रह्म दर्श-
यन्नेवात्मानं तस्यैवं दर्शयन्ती न पत्तिर्न विपत्तिरित्याह
जादालि श्रुती । यत्र गत्वा न स्मियते यत्र गत्वा न
जायते न ह्रीयते यत्र गत्वा न वर्धते इति मीक्षधर्मे ।
विद्वत् प्रत्यक्षात् कारणाभावलिङ्गाच्च । ब्रह्म वैवर्त्तते च ।
न क्लृप्ता न च वृद्धिर्वा मुक्तानां विद्यते कश्चित् विद्वत्-
प्रत्यक्ष सिद्धत्वात् कारणा भावर्ताऽनुया । हरिरूपासना
चात्र सदैव मुखरूपिणी । ननु साधनं भूता सा सिद्धि-
रेवात्र साध्यत इति ॥ २१ ॥

न च भोग विंशत्यादिनि विरोधः । एतमानन्दमय-
मात्मानमनु प्रविश्य न जायते न स्मियते न क्लृप्तते न वर्धते
यथा कामश्चरति यथा कामश्चरति यथा कामं रमते
यथा काममुपरमते इति भोग मात्र साम्य लिङ्गात् ।
अवृद्धि क्लृप्त रूपत्वं मुक्तानां पारिक्तं भवेत् । कादाचित्-
कविशेषस्तु नैव तेषां निषिध्यत इति कौम । प्रवाहतस्तु
●वृद्धिर्वा क्लृप्तावा नैव कृतचित् । नाप्रियं किञ्चिदपि तु
मुक्तानां विद्यते कश्चित् । कुत एव तु दुःखं स्यात् सखमेव
●सदोदितम् । भोगानान्तु विंशधेतु वैविध्यं लभते कश्चि-
दिति नारायण तन्त्रे ॥ २२ ॥

न च पुन रावर्त्तते न च पुन रावर्त्तते । सर्वान्
कामानाम्यसृत्, समभवत् समभवदित्यादि श्रुतिभ्यः ॥ २३ ॥

ज्ञानानन्दादिभिः सर्वैर्गुणैः पूर्णाय विश्वे ।
 नमोऽस्तु गुरवे नित्यं सर्वथाति प्रियाय मे ।
 यस्य तीक्ष्णुदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलम् ।
 भक्त्या दर्शितमित्यमेव निहितं देवस्य भर्गोमहत् ।
 चार्यात्मा वचोमयं प्रथमकं हृत्तो द्वितीयं वपु-
 र्मध्वो यत्तु तृतीयकं कृतमिदं भाष्यं हरी तेनहि ॥
 इति श्रीकृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदा-
 नन्दतीर्थ भगवत्पाद विरचिते चतुर्थाध्यायस्य

चतुर्थपादः समाप्तः समाप्तश्च

चतुर्थोऽध्यायः ।

समाप्तम्

प्रिण्टेड श्रीकृष्णदाशन मूलापाध्याय

नं २० बानापूकुर लेन ।

